

1876

SZOCIÁLIS MISSIONÁRSÁG
KÖNYVKÖTÉSZETE
1000 BUDAPEST, KRISZTINAVÁROS, 127

138. 17936.2.1ed. 1.00
1918

A GAZDASÁGI ÉLET ÚJ JOGRENDJE

KÖZPONTOK ÉS KÉNYSZERSZINDIKÁTUSOK
A BÉKEGAZDASÁG FELADATAINAK
PERSPEKTIVÁJÁBÓL

IRTA

Dr. NEMÉNYI BERTALAN

BUDAPESTI ÜGYVÉD

KIADÓ:

LAMPEL R. KÖNYVKERESKEDÉSE

(WODIANER F. ÉS FIAI) RÉSZVÉNYTÁRSASÁG.

VI., Andrassy-út 21

1918

Ára 8 korona

Ajánlja azoknak, kik világtörténelmi cselekedetük nagyszerű lendületével mára váratlanul a közvetlen politikai lehetőségek szférájába emelték azt, mi tegnap, e könyv megírásakor, elvont ideálnak, távoli reménynek látszott még csupán: a békegazdaság autonóm, de közcélú szervezetségen alapuló, kizsákmányolástól ment, demokratikus új jogrendjének beteljesedését.

88.

A GAZDASÁGI ÉLET ÚJ JOGRENDJE

KÖZPONTOK ÉS KÉNYSZERSZINDIKÁTUSOK
A BÉKEGAZDASÁG FELADATAINAK
PERSPEKTIVÁJÁBÓL

IRTA

DR. NEMÉNYI BERTALAN

BUDAPESTI ÜGYVÉD

1995

KIADÓ:

2003

LAMPEL R. KÖNYVKERESKEDÉSE

(WODIANER F. ÉS FIAI) RÉSZVÉNYTÁRSASÁG.

VI., Andrásy-út 21

1918

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve

Az átlagos közvélemény, mely problémákat nem ismer, hanem az idők legsúlyosabb történéseit is a pillanat apró és változó élményeinek, hangulatainak tükrében szemléli; mely a világtörténelmet, s még annak most lejátszódó legintegráltabb fejezetét is, a napi események laza krónikájává szereti szétforgácsolni, a perspektivikus nézésnek, a történelmi megértésnek legteljesebb hiányát talán mégis a háború gazdasági kísérőjelenségeinek közkeletű értékelésében tanusította. Nem vette észre, — és fájdalom, ellentétben a külfölddel, közgazdasági irodalmunk is eddig elmulasztotta e távlatnélküli felfogásnak helyesebb irányba való terelését — hogy ami gazdasági téren a háború során végbement: az egész gazdasági életnek az állam vezetése alatt s az individualisztikus tényező háttérbeszorításával való megszervezése, a legtávolabbról sem eshetik hasonló beszámítás alá, mint az egyéni szabadságnak egyéb téren való, a háború által előszabott korlátzásai. Mert míg ez utóbbiak — az úgynevezett személyiségi jog megszorításai — közvetlen háborús posztulátumok, úgyszólván a hadviselés fogalmi velejárói, melyeknek létjogosultságát megadja az a pusztá megfontolás, hogy, miként egy kiváló jogi írónk szépen precizirozza,¹ háborúban «a legfőbb állami cél immár nem a jogvédelem, hanem az önvédelem, az államnak saját hatalmi eszközök útján elérendő fennmaradása»; addig a gazdasági életben felmerülő idevágó jelenségek túlnyomó részben a háború kísérő jelenségeinek ama másik kategóriájába tartoznak, melyek, régóta érlelődven a történelmi szükségszerűségek talajában, a háborútól csak a véletlen végső impulzust nyerték, mely teljes kibonta-

¹ Almási Antal: A háború hatása a magánjogra, 1917; 15. old.

kozásukhoz, felszínre jutásukhoz a lökést megadta. Az antitézis elég kirívó: egyik csoportja a háborús intézményeknek a háborút szolgálja, eszköze a háború céljainak; másik öncél, melynek érvényrejutásához éppen a háború szolgált, történelmi értelemben véve, vak eszközül.

Mi sem áll távolabb e tanulmány céljaitól, mint elméleti distinkciókban tetszelegni. De nézetem szerint nincs következményeiben gyakorlatibb súlyú probléma, mint éppen azon törvényszerűségeknek, azon gazdasági erőknek felderítése, melyek a háborús gazdálkodási jogrend [kialakulásában közreműködtek. Mert ha erre irányuló vizsgálatunk annak a tételnek megerősítését eredményezi, hogy ezek az erők valóban, mint szupponáltuk, függetlenek voltak' az állam háborús önfenntartásának ideiglenes momentumától, hogy nem a külső eseményekben, hanem az organikus gazdasági fejlődés szükségszerű rendjében gyökeresnek, akkor új és az eddigieknél gyakorlatibb értékű nézőpontot kaptunk a háborús gazdálkodás egész szisztematikájának analiziséhez, új vezérfonalat nyertünk a felmerült visszasságok kiküszöböléséhez vezető utak és módok keresésében, s végül *gyakorlati szempontra tettünk szert a fejlődés további menetének céltudatos irányításához.*

Jelen tanulmány célja ezen megfontolásokból önként adódik. Revízió alá kívánja venni a gazdasági élet, illetve a gazdasági jogrend háborús fejlődéséről elterjedt közkeletű felfogást; kimutatni kívánja, hogy [a háború előtti gazdasági életnek az utóbbi évtizedekben labilissá vált [egyensúlyát bárminő más kellő intenzitású külső esemény épp úgy szükségszerűleg felborította volna, mint maga a háború, s ilyképpen csak véletlen koincidencia, hogy a már csak a mult konzervatív erőiből élő régi, túlzottan individualisztikus gazdasági jogrend tényleges összeomlása s a helyébe lépő új jogrend alapjainak lefektetése a háború kivételes jogállapotának időszakához fűződik. Az új jogrend jelenségeinek az; «állami végszükségteória» felesleges álargumentumától ilyképpen megszabaduló összesége ezzel

hozzáférhetőbbé válik a *tiszta gazdaságosság* szempontjait szem előtt tartó, objektív kritikának; de másfelől pro futuro is megszabadít bennünket ez a szemlélet attól a lenyűgöző kényszerképzettől, hogy amit a háború kivételes állapota felépített, azt a békekötés pillanatában minél sürgősebben lefaragni a gazdasági élet kontinuitásának követelménye volna. Sőt ellenkezőleg: vizsgálódásunk befejeztével a háborúban kialakult új jogrendben, s illetve annak hibái kiküszöbölésével való fokozatos tökéletesítésében, céltudatos továbbépítésében, fogjuk a gazdasági élet kontinuitásának elemét s egyben a gazdasági élet háború utáni retablirozásának nélkülözhetetlen előfeltételét felismerni, s ehhez képest e konstruktív munka gyakorlati megvalósításának és az átmeneti időszak nagy feiadatai szolgálatába állításának útjait keresni.

Budapest, 1918 szeptember hó.

I. FEJEZET.

A gazdasági élet állami adminisztráció alá helyezése,

— Hadigazdaság: Központok —

A háború során létesített kormányhatósági gazdasági intézkedések, melyeknek komplexusán épült fel a gazdasági élet mai, magángazdaságának már alig nevezhető rendje, közkeletű magyarázatukat abban a feltevésben szokták találni, hogy háború idején az államnak valamely különös, békeidőben meg nem lévő érdeke fűződnek a közfogyasztás szükségleteinek zavartalan fedezéséhez. De ez a beállítás optikai csalódáson alapul. Nem tudjuk elképzelni, vajjon békeidőben is mi egyéb lehetne eminensebb célja az államnak, mint a közfogyasztás zavartalanságának, vagyis polgárai jólétének előmozdítása. De míg normális időkben a termelés és fogyasztás tűrhető egyensúlya az állam radikálisabb beavatkozása nélkül is rendszerint biztosítva van, addig a termelés és fogyasztás arányaiban való valamely hirtelen eltolódás, — mint aminőt ez a háború előidézett — az egyensúly fennmaradása érdekében mesterséges kiegyenlítést igényel. *Nem az állam érdeke változott tehát, hanem csak a meglévő érdekek védelmének előfeltételei.* És ha emlékeztünkbe idézzük a gazdasági élet állami megszervezésének kezdeteit, könnyűszerrel megállapíthatjuk, hogy ezekből még a későbbi fejlemények során felmerült azon szempont is teljesen hiányzik, hogy ellenségeink kiéheztetési tervével a racionális és takarékos *«készségtudományok»* fegyverét szegezzük szembe. Abszolút értelemben vett hiány lehetősége, különösen nálunk Magyarországon, az első időkben egyáltalán nem jött kombinációba semminő szükségleti cikknél, hanem csak a kereslet és kínálat megszokott relációjának változása volt az,

ami az államot — a hadiérdektől merőben elvontan — beavatkozásra készítette.

A legelső rendelet, mellyel a kormány nyomban a háború kitörése után a gazdasági élet mechanizmusába kényszerintézkedéssel belenyult — s melyről a kormány, érdekes és jellemző módon, maga is megállapítja, hogy *nem az 1912 : LXIII. t.-c.-ben szabályozott kivételes hatalom, tehát nem a hadiszükségjog alapján bocsátatott ki,*¹ — a magyar kir. belügyminiszternek 5600/914. sz., «az élelmiszerekkel és egyéb elsőrendű szükségleti cikkekkel való ellátás körül tapasztalt visszaélések meggátolásáról» szóló rendelete. E rendelet motívumát elárulja 2. §-a, mely szerint «az 1. §-ban említett tárgyak árát aránytalanul felemelni még a kereslet rendkívüli fokozódása esetében sem szabad». Ez a rendelet a háború legelső napjaiban, 1914 augusztus 5-én kelt, amikor tehát a küllelenség gazdasági háborújáról még szó sem volt, hanem, mint a fenti idézetből is kitűnik, csupán a kereslet növekedett meg a mozgósítás folytán aránytalan módon, mivel szemben a termelés csökkent s így az áralakulás e két tényezőjének normális egyensúlya felborult. A kormány, midőn, az ezen rendelettel inaugurált — s később többé-kevésbé konzekvensen és több-kevesebb tényleges hatékonysággal, de elvben az egész vonalon keresztülvitt — élelmezési árpolitikájával, mesterséges módon akarta a kereslet és kínálat törvényének érvényesülését megakadályozni, voltaképpen éppen az ellenkezőjét tette a közvetlen háborús szükség követelményeihez való alkalmazkodásnak, mert hiszen az árnívó természetes emelkedése hamarosan meg kellett hogy találja épp oly természetes utakon a maga korrektívumát (mint ez a későbbi fejlemények által is beigazolódt) a jövedelmi nívó hasonló átalakulásában, s így a szociális szempontok az állam beavatkozásának elmaradása miatt sérelmet nem szenvedtek volna; míg másfelől éppen ez az árpolitika a fogyasztás természetes mérvét mesterségesen növelte, a termelését pedig csökkentette, tehát a háborús készletgazdálkodás követelményeinek merőben ellentétjét produkálta.

Rögzítsük meg tehát, hogy az első lépés afelé a rendszer felé, melyet elsőnek a német szakirodalom «Kriegswirtschaft»

¹ Jelentése gróf Tisza István m. kir. miniszterelnöknek a háború esetére szóló kivételes hatalom igénybeviteléről. Képviselőházi irományok (1910. évi országgyűl.) 1109. sz., 4. old.

megjelöléssel illetett, nálunk — de épp így, mint látni fogjuk, más országokban is, — sem jogilag nem a hadi szükségjog, sem gazdaságilag nem a külellenség elleni védekezéshez szükséges javak biztosításának szempontja, hanem egyszerű *gazdaságpolitikai* megfontolások alapján tétetett meg.

E gazdaságpolitikai megfontolások — kétségtelenül még nem tudatosan, hanem inkább csak sejtésszerűen — abból a tényből vették kiindulási pontjukat, hogy a nemzeti gazdálkodás rendjének még ama látszólagos egyensúlya, mely normális időkben fennállott, sem tartható fenn a *laissez-faire*, a szabad verseny kiegyenlítő erejének szabad játéka alapján, mihelyt valamely krízisszerű eltolódás a gazdasági gépezet stabilitását megzavarja.

A háború kitörése előtt a gazdasági életben érvényesülő túlprodukción — bármily relativ maradt is az az alsóbb néposztályok számos kielégítetlen szükségletére való tekintettel — mégis a bőségnek legalább is oly látszatát ébresztette, mely elterelte a figyelmet arról a tényről, hogy a gazdasági erők ökonómiaja szempontjából mily fogyatékosan működött a termelés gépezete. Éppen e *túlprodukción* — vagyis nem vagy csak eélszerűtlenül felhasználható feleslegek előállítása, volt tulajdonképpen a legkirivóbb szimptomája annak, hogy a gazdasági erőforrásokkal oly pazarlás folyik, melyet csak egy erősen aktív gazdasági mérleg bírhat el; de ennek ellenére nem gondolt a normális békeviszonyok megszokottságában senki arra, hogy a termelés és fogyasztás ezen aktív mérlegének valamely külső esemény folytán passzivra fordulása esetén a köztermelés céltudatos ökonómiajának hiánya mily végzetes következményekhez vezethet.

Anélkül, hogy a háború kitörése pillanatában ily súlyos következmények nyomban beálltak volna, már a közellátás terén mutatkozó első, kisebb zavarok is szükségessé tették *egy elvi jelentőségű intézkedéssel letérni a laissez-faire útjáról*, mert a kormánynak be kellett látnia, hogy *a gazdasági erők szabad versenyen alapuló egyensúlya nem képviseli a legproduktivebb gazdasági rendet*, (a szociális igazságosság szempontját itt teljesen kikapcsoljuk, mert nem jövedelemeloszlási, hanem termelési kérdések foglalkoztatnak,) s így annak luxusát legfeljebb a teljes bőség állapotában engedhette meg magának a társadalom. A gazdasági helyzet háborúokozta változásának első és leg-

szembeszökőbb külső tünetét az árnivóban beállott organikus zavarok képezték és így érthető, hogy a kormány ezen a ponton vélt legeredményesebben a kialakulóban levő krízisbe megelőző kézzel beleavatkozhatni.

Ámde csakhamar bebizonyult a kormány tévedése. A tünetet akarta orvosolni, ahelyett, hogy a baj gyökeréig hatolt volna, s ez mindig megbosszulja magát. Lehetetlen az árat hatékonyan megszabni, anélkül, hogy a kialakulására döntő két ellenhatású tényezőt szintén szabályozás alá vonnók. S valóban, enélkül a kormány árpolitikája éppen az ellenkező hatást váltotta ki, mint amelyre célzott, amennyiben e politika közvetlen reakcióját egyfelől a fogyasztás stimulálása, másfelől a termelés csökkentése és a készletek elrejtése képezte. A fogyasztás és a termelés egymáshoz való arányát vélte a kormány az árban — ez arány pusztán szimbólumában — megrendszabályozhatni, ami természetszerűleg nem sikerülhetett, hanem ahelyett, hogy a gazdasági élet alkalmazkodott volna a megrendszabályozott tünethez, ez utóbbi, a hatóságilag megállapított ár, vált fiktiivé és vesztette el minden gyakorlati kontaktusát a gazdasági élet reális tényezőivel.

Mikor a kormány ezt felismerte, a törvényhozástól időközben az 1914. L. t.-c. által nyert felhatalmazás felhasználásával gondoskodnia kellett első intézkedése szükségzerű korrelátumainak utólagos megteremtéséről. Így került sor előbb az árürelrejtés ellen a bejelentési és átengedési kényszer életbeléptetésére, (első ily rendelet a 240/915. M. E. sz., 915. I. 14-től); majd, e félrendszabály tökéletlenségét is felismerve, az 1915. évi termés tekintetében végre gyökeresebb intézkedésre szánta magát a kormány, az 1198/915. M. E. sz. rendelettel a jövőbeli termés adás-vételét eltiltva és érvénytelenné nyilvánítva, hogy azután a 2072/915. M. E. sz. rendelettel a termés zár alá vétésék és a kormány által alakított és ennek ellenőrzése mellett működő központi szerv: a Haditermény r.-t. által gyűjtessék össze és osztassék fel. Így jutott el a kormány, nem ugyan valamely tudatos organizációs koncepció alapján, hanem szinte akaratan kívül, az egymást kiváltó szükségyszerűségek automatizmusa révén, ha még a [háború ezen periódusában nem is a termelésnek, de a kereskedelem legfontosabb ágának, a mezőgazdasági termékek forgalmának, nagyszabású megsservezéséhez s a szabad verseny csaknem teljes kiküszöbölése mellett

ezen egész kereskedelmi águk az állam közvetlen vezetése alatt való centralizálásához.

A Haditermény r.-t. részvényei fele részének birtokosa az igazgatóság tagjainak a kormányt illető kinevezési joga valósággal az állam magángazdasági szervévé teszi e vállalatot, mely azonban a részvénytőke másik felének részben a gazdasági érdekeltségek kezében való elhelyezésére, valamint az adminisztráció üzletszerű szervezetére való tekintettel mégis távol áll a tisztán bürokratikus alakulatoktól és bekapcsolódik a gazdasági élet eleven organizmusába. Egy másik nevezetes és ez intézmény megítélésénél döntő momentum az, hogy a magánkereskedelmet nem küszöböli ki, nem is helyébe lép, hanem csak fölébe, megtartva a régi szabad kereskedelem mozgékony apparátusát, de központi szervező beavatkozásával, a rayonnirozás, a szállítási igazolványok intézményével stb. kiküszöbölve annak gépezetéből a fölösleges surlódás tényezőit, melyeket az ugyanazon piacért való versengés és a kereskedelmi organizáció hiányának egyéb közismert jelenségei előidéznek.

Természetes, hogy egy ily célú és rendeltetésű közintézmény produktivitásának fokmérője nem lehet az elért üzleti haszon, amint hogy a rentabilitás még tisztán magánérdekű vállalkozásoknál sem mindig áll reális arányban a produktivitással. Sőt: abból a tényből, hogy, mint annyi más «központ» (melyeknek rendszerét a Haditermény r.-t. inaugurálta), ez utóbbi is befizetett alaptőkéjének több mint 100%-át mutatja ki évi tiszta nyereség gyanánt,¹ — legfeljebb a Haditermény pénzügyi organizációjának a közérdek szempontjából elhibázott rendszerére vonható következtetés, amint erre a központok szervezetének kritikája során ki is fogok térni. Amde a Haditermény r.-t. jelentésének van egy másik adata, mely már igenis csalhatatlan fokmérője ez intézmény ökonómikus szempontból kimagasló elvi előnyeinek. Ha figyelembe vesszük, hogy a szabad verseny rendszere által előidézett halmozása az improduktív költségeknek, minden egyébtől eltekintve, csupán a H. T. által kiküszöbölt sok felesleges közbenső kéz költségei révén is legminimálisabb becslés szerint az árú értékének

¹ A H. T. r.-t. második üzletéről (1916. VII. 1. — 1917. VI. 30.) szóló mérleg K 6.913.205 felesleggel zárul, K 6.000.000 befizetett alaptőkével szemben.

5—10%-át foglalná le improduktív célokra, csökkentve ezzel a nemzet produktív tőkéjét is, akkor valósággal megkapó eredménynek kell mondanunk, hogy egy ez erőpazarlást kiküszöbölő szervezet alig¹ ezreléknyi régievel terheli meg — e nagy szolgálatának megváltásaként — a nemzeti termelést. Megállapítható ez abból, hogy míg a társaság forgalma a második üzletévben 35 milliárd korona volt,² (soha nem hallott szám ez a magyar gazdasági életben, békeidőbeli állami budgetünknek is sokszorosa!) addig ugyanez évben az összes dologi és személyi költségek összege a 10 millió koronán alul maradt.

A gazdasági élet kényszerszervezése ellenzőinek egyik gyakran hangzottatott érve, hogy az ily nagy központi organizációk nem hogy olcsóbbá tennék a termelést, de fölös módon még a saját mammotharányaikhoz mért nagy többletköltség adójával is megterhelik a termelést. A fenti adatok eléggé világos cáfolatát nyújtják ennek a látszatérvnek, különösen ha meggondoljuk, hogy a H. T. r.-t. organizációja, mint első és úgyszólván napok alatt hevenyészett kísérlet ebben az irányban, a tőkélytől termésszerszerűleg igen messze áll.

Láttuk, hogy a termelésnek a hatósági ármegszabás folytán még az egyébként szükségszerűnél is nagyobb mértékben való összezsugorodása, valamint az árúelrejtés szükségessé tette ezzel szemben legalább a forgalombalozatal processzusának minél átfogóbb és gazdaságosabb megszervezését, a gazdasági élet antiökonómikus elemeinek — a normális viszonyok közt elviselhető nemzetgazdasági pazarlás e tényezőinek — kiküszöbölésével. De fentebb utaltunk már arra is, hogy a mérleg másik oldalán, a fogyasztás serpenyőjében is eltolódásokat idéz elő a háború, melyeket a maximált árakban, valamint a háborús pénzben rejlt stimulusok még fokoznak. Ezért nem bizonyult elégségesnek a beszolgáltatás processzusának szabályozása, hanem a gabona, illetve liszt és kenyér a közvetlen fogyasztás alanyai közt való mikénti elosztásáról is gondoskodásnak kellett történnie. Ez előbb a magánfogyasztás quantumának egyszerű limitálásával (2072/915. M. E. sz. rendelet), majd a hatósá-
sabb ellenőrzés kedvéért «liszt- és kenyérfogyasztási igazolvá-

¹ Lásd a H. T. r.-t. igazgatóságának jelentését a második üzletéről, 14. old.

nyok» (kenyérjegyek, 4586/915. M. E. sz. rend.) kibocsátása — racionálás — útján történt.

Kétségtelen, hogy a háború idején kibocsátott gazdasági rendelkezéseknek ezen, a közvetlen fogyasztást érintő csoportja már sokkal közelebb áll jellegben az oly kormányintézkedésekhez, melyeknek létalapjául a «hadi szükségjog» helyesen jelöltetik meg. Mert noha kétségtelen, hogy még a közvetlen fogyasztás terén is, (a továbbtermelés céljait szolgáló nyersanyag-fogyasztásról később lesz szó,) sőt még éppen a mezőgazdasági termékek fogyasztásánál is (az ipari termékeknél a fortiori) a szervezetlenség, még a bőség állapotában is, nemzetgazdasági értelemben vett értékpazarlásra vezet, mely a hiány állapotában kétszeresen súlyosan érezteti hatását: másfelől a fogyasztásnak éppen a közvetlen szükségletkielégítést szolgáló részénél a külső hatalmi beavatkozás oly érzékenyén vág bele az egyéni szabadság érdekeibe, hogy erre a kényszerrendszabályra valóban nehezen határozta volna el magát az állam más okból, mint éppen a háború okából. Nem valószínű ezért, hogy az elsőrendű szükségleti cikkek s köztük a kenyér racionálása is, vagyis *fogyasztásának* kényszerszervezése — szemben a kereskedelemnek és, mint később rátérek, magának a termelésnek legalább nagyrészbéli kényszerszervezésével — háború után megmaradjon; csak az valószínű, hogy ez intézmény a háború rendkívüli exigenciái által a «szocialista utópiák» világából a minden következményében immár belátható, sőt minden különösebb surlódás nélkül megvalósíthatónak bizonyult reális gazdasági expediensek sorába emeltetvén, ezzel egy és mindenkorra lényegesen vesztített «noli me tangere» jellegéből, s a jövőben kétségtelenül e háborúnál sokkalta kevésbé parancsoló kényszerhelyzetben is — pl. rossz világtermés esetén — minden további nélkül ideiglenesen újból jogaiba lép. Ugyanez áll végül az említett intézkedésekkel rokon, de részben már a termelés rendjébe is belenyúló ama harmadik csoportjára a háború ezen első szakában már alkalmazott rendelkezéseknek, melyek a kiórlési arányra; a lisztkeverésre, a péksütemények előállításának eltiltására stb. vonatkoznak, s melyek mind természetesen csak a hiány állapotával kapcsolatban bírnak létjogosultsággal. Mindazonáltal, hogy mily fokig *megéretlen találta már ez a háború a különböző nemzeteket ily szemi-kommunisztikus intézmények befogadására, ezt mi sem igazolja jobban, mint az*

a feltűnő jelenség, hogy a háborúnak pusztá lehellete, a hiány bekövetkeztének pusztá távoli lehetősége — tehát oly momentumok, melyeknél sokkalta súlyosabbak még kevés évtizeddel ezelőtt nem lettek volna elégségesek a meglevő jogrendnek antiindividualisztikus irányban való áttöréséhez — a világháború által annak kitörése idején nem érintett nemzeteket is, szomszédaik példájának pusztá szuggesztíója révén, nyomban erre az útra terelte. Utalok Olaszország példájára, mely országnak gabonafogyasztása a világháború kitörésekor bőségesen fedezettnek látszott; hiszen 57 millió q évi összefogyasztással szemben az 1914—15-re szőlő termés ugyancsak 57 millió q-t tett ki. Ha tehát vetőmag és tartalékolások címén az előző évek tapasztalatai alapján összesen 10 millió q vétetett is számításba, ez bőségesen fedezetet nyert a behozatalban, mely már az első felében (1914 augusztus 1-től 1915 február 15-ig) csaknem az egész hiányt (9 millió q-t) pótolta.¹ Ezen teljesen kielégítő helyzet ellenére a kormány mégis helyesnek látta az akkor még a béke áldásait élvező Olaszországban hasonló szellemű intézkedéseket életbeléptetni a gabonaneműek forgalma és fogyasztása tekintetében (bárha nem is oly széles keretben), mint aminőknek igazolásául nálunk a «hadi szükségjog» jogcímére való hivatkozást vélték szükségesnek. Így kiemelendők a forgalom szervezése szempontjából az egyes tartományokban életrehívott «gabonakonzorciumok» (consorzi granari), melyek az államnak, ha nem is kizárólagos irányítása, de intenzív közreműködése mellett voltak hivatva az illető körzet gabonaszükségletét megállapítani s annak ellátásáról gondoskodni, (az összes készletek összeírására is felhatalmazást nyert a kormány); a fogyasztás szempontjából pedig a kiórlési arány szabályozása és egységes kenyér előállításának elrendelése (915. III. 6.)²

¹ Tudvalevőleg nálunk Magyarországon is a gabonatermelés és -fogyasztás mérlege a háború kitörése előtt állandóan aktív volt s még 1913-ban is több mint 200 millió korona kiviteli fölösleget tüntetett fel. Mindazonáltal nálunk a háború ezt a kedvező helyzetet megszüntette, mert hadi szövetségeseink szükséglete is lekötötte termelésünk egy részét. Olaszországban azonban ez a szempont sem komplikálta a helyzetet, s előkészületben levő hadüzenete az 1914—15. gazdasági év ökonómiájára szintén nem kellett még hogy különösebb kihatással legyen.

² L. az Olaszországra vonatkozó fenti adatokat: Giulio Fenoglio: Die volkswirtschaftlichen Folgen des Weltkrieges in Italien. Berlin, 1915.

Hasonlóképpen még Svájc is, melynél pedig még a háborúra való készülődés hátsó gondolata sem vezethette a kormányt s mely azonkívül centrális fekvésénél fogva gazdaságilag talán Európa összes államai között a legkevésbé volt kitéve az izolálás veszélyének, már a legelső napokban, pusztán a közellátás normális egyensúlyának megóvása érdekében, egészen hasonló intézkedésekhez folyamodott. Majdnem teljesen analóg a mi ismertetett első háborús kormányintézkedésünkkel a svájci Bundesratnak 1914 augusztus 10-i rendelete¹ az áruuzsora tilalmazásáról és kriminalizálásáról, amivel egyidejűleg a kantonok felhatalmaztattak *maximális árak* életbeléptetésére. A dolgok további kifejlődésének rendje is nagy vonásokban analóg volt a nálunk észlelt fejleményekkel, ami szintén bizonyítja a háborúban általánosan kifejlődött rend *gazdasági* s nem *hadviselési* szükségszerűségét. A svájci kormány is, már 1914. szeptember 8-án, annak kiemelésével, hogy a gabonaforgalom teljes monopolizálásától csak egyelőre tekint el,² intézkedett a gabona nagy quantumainak hatósági bevásárlásáról és önköltségi áron való szétosztásáról, ami a *közvetítő kereskedelem gazdasági szempontból fölös, improduktív részének kiküszöbölését jelentette, de az ily irányú hatósági beavatkozás mellett is életképesnek, tehát produktívnek bizonyuló kereskedelem érintése nélkül.* Ez az intézkedés, mely bizonyos mértékben már államilag organizált, centralizált lebonyolítást teremtett a gabonaforgalom terén, egyik beszédes példája annak a szerencsés érzéknek, mely a svájci köztársaság gazdaságpolitikai és szociális koncepcióit jellemezni szokta.

A gabonaellátás centrális szervezetének további kiépítésé-ként létrejött az «Eidgenössisches Bureau für Getreideversorgung». A kenyérliszt mikénti felhasználása s a kiőrlési arány is az egész Svájc területére már a háború első heteiben szabályoztatott. A háború későbbi szakában más élelmicikkek is bevonattak az állami gondoskodás körébe, majd logikai szükségszerűséggel eljutott az állam egyes közszükségleti cikkek

¹ L. a svájci gazdasági élet első háborús hónapjairól: Paul Gygax: Die wirtschaftliche Rüstung der Schweiz (Nov. 1914.) (Kriegshefte d. Archivs f. Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik, 2. Heft.)

² A háború későbbi szakában a lisztrel való kereskedelem állami engedélyhez köttetett.

racionalálásához (rizs, cukor stb.), noha a hiány, mely Svájcban egyes cikkekben jelentkezik, mindig igen relativ maradt és soha sem ért el olyan mértéket, mely ez ország harckészültségét veszélyeztethette volna.

Az ú. n. hadigazdaság, helyesen: a fölösleghiány állapotának gazdasági rendjében a logikus fejlődés útján a racionalás étappejáig elérkeztek úgyszólván az összes többi semleges államok is; Hollandia, mely már korán behozta a kenyérjegyeket, Svédország, melyben kenyér- és cukorjegyek vannak, stb.

A fortiori magától értetődik, hogy a háborúban aktíve résztvevő (szövetséges és ellenséges) államok ezt az utat szintén megtették (sok részletében köztudomású, s itt ismétlésre nem szoruló módon),¹ még pedig tekintet nélkül a közellátás többé vagy kevésbé kedvező helyzetére, pusztán a jelzett gazdasági összefüggések hatása révén. A háború kitörése folytán, úgyszólván annak pillanatában, az emberiség sok milliárddal szegényebb lett; a millós hadseregek mozgósítása az egész világ termelését szinte ugyanoly mértékben megszorította, mint amily mértékben másfelől a javak fogyasztását növelte. Ez a gazdasági kataklizma volt az, mely az utolsó békeidők «*gazdasági szabadságát*»: a szabad erő- és anyaggazdaságot, az egész emberiség számára tovább meg nem bírható luxussá tette s a gazdasági rend átalakulásának processzusát a már jelzett irányban megindította.

A legfontosabb közszükségleti és főképp közlelmezési cikkek elosztásának és részben előállításának központi organizá-

¹ Csak az ellenséges országokra vonatkozó s így kevésbé köztudomású intézkedések sorából emelem ki példaképpen az utolsó évből származók közül: Kanadában 1918 febr. 1-től kezdve behozták az engedélyezési rendszert a friss gyümölcs- és friss főzelékkereskedelemben; a «nem engedett spekuláció» (nyilván árüreljítés) vagy túlmagas ár követelése az engedély fel-függesztését vagy megvonását vonja maga után. — Az Egyesült-Államok az 1917. dec. 31-én az országban levő összes élelmiszerkészletek statisztikai összeírását rendelte el (kétségtelenül egyike a világtörténelem legnagyobb eltározási munkáinak), nyilván valamely a teljesen szabad versenynél gazdaságosabb elosztási apparátus esetleges későbbi létesítése érdekében. (L. «Business Digest», New-York, 1917 dec. 26-iki száma, 564. old.) Az élelmezési diktátorok: egy Hoover (Egyesült Államok), W. J. Hanna (Kanada), Lord Devonport (Anglia), Victor Boret (Franciaország) nevei szimbolizálják az élelmicikkek forgalmának az entente országaiban is mindenütt érvényesülő állami organizációját.

lásán túl ellenben, tehát különösen az ipari organizáció szférájában, a gazdasági rendszerbeli fejlődés menete már kevésbé általános és egyöntetű. A semleges államokban, ahol a világpiaccal való kapcsolat többé-kevésbé тұrhető fenntartásának kiegyenlítő hatásánál fogva a netán mutatkozó hiányok is mérsékelt keretekben mozognak, az ismertett rendszerátalakító tényező hatása gyengébben érvényesült s különösen az ipar és az ipari termelvények elosztásának állami kényszerorganizálásáig még nem érte a viszonyokat. Az ellenséges államok közül is egynémelyikben, különösen Angliában, a manchesterizmus hazájában, melynek gazdasági fogalomkörében az átlagosnál is mélyebb és nehezebben kiirtható gyökeret vert s népébe már valósággal atavisztikusan beidegződött a szabadgazdasági ideológia, viszont ez a konzervatív erő lassította meg a központi hatalmak országaiban észlelt tempóhoz képest az átalakulás processzusát, mely utóbbi országok közül különösen Németország, népének ily organizációs munkára kiválóan termelt speciális szellemi konstitúciójánál fogva, mérföldnyi lépésekkel járt elő a többi hadviselő népeknek.

Mi a fejlődés ezen második, az elsőnek organikus folytatását képző fázisát is elsősorban saját viszonyaink alakulásában fogják megfigyelni, azután térve át a többi hadviselő államokkal való párhuzamra.

A mezőgazdasági terményeknek a közfogyasztás céljaira a leggazdaságosabb módon való fordítását a fentebb említett intézkedések még csak részben biztosíthatták. A közvetlen elsőrendű élelmezési szükséglet kielégítése mellett ugyanis egyes mezőgazdasági termények egyúttal más célra dolgozó iparágaknak *nyersanyagul* is szolgálván, e termékek ezen kettős jellegének konkurenciájába is bele kellett az államnak szólnia. Ezen a réven merült fel tehát elsőzben az ipari termelés üzemébe való megszorító beavatkozásnak gondolata, kiindulva abból a megfontolásból, hogy pl. a szesz- illetve a sörtermelésnek a fogyasztást mesterségesen is animáló túltengése ismét oly luxus, mely a fölöslegeket nélkülöző gazdálkodás korában elsőbbségi szükségletek fedezése érdekében korlátozandó. Kétségtelenül gyökeres intézkedés volt a m. kir. minisztériumnak a kivételes hatalomra való hivatkozással kibocsátott ilyirányú első, «a malátát előállító üzemek korlátozáról» szóló 639/915. M. E. sz., 1915 febr. 15-iki rendelete, mely azonban volta-

képpen már normális időkben is, vagy legalább is, mondjuk, egy rossz termés évében — bár a közvélemény ezt a felfogást nehezen fogadta volna be — elvben kétségtelenül az állami gondoskodás legitim körébe tartozó intézkedés lett volna.

Abban a mértékben, amelyben a nyersanyag és munkaerő hiánya hatását éreztetette, fokozatosan felmerült most már magán az ipari termelésen belül is, annak egyre több ágában, a *takarékosabb termelés* megvalósításának eszméje, mely üzemredukciókat és esetleg üzembeszüntetések is involvált. A kormánynak azonban hamar át kellett látnia, hogy az a módszer, melyet a fentebb hivatkozott rendelet a maláta- illetve sörgyártás kapcsán inaugurált, éppen a termelés minél közérdekűbben gazdaságos alakulása szempontjából nem a légszerencsésebb. Az idézett rendelet ugyanis azáltal, hogy aránylagos üzemredukció útján minden gyár részére egyaránt cca. 70%-át az előző termelési év produkciójának kivánja lehetővé tenni, figyelmen kívül hagyja a különböző konjunkturális tényezőkkel, melyek az egyik gyár termelését a másikénál sokkalta gazdaságosabbá teszik, minek folytán a köz szempontjából nagy értékmegtakarítást jelentene, ha a nyersanyaghoz legkönnyebben hozzáférő, munkásokkal legjobban ellátott, technikailag legjobban felszerelt gyárak teljes üzemben maradhatnának, a kevésbé gazdaságos viszonyok közt termelők pedig — az üzemben maradók részéről való kártalanítás mellett — teljesen beszűntetnének. Ez a felismerés — bár eléggé fogyatékosan, többé-kevésbé közvetett eszközök útján és különösen az egyéni igazságosság követelményeinek gyakori elhanyagolásával — a «központok» rendszerének megalapozásában jutott utóbb érvényre.

A szabad kartell-alakulás elvei a központok organizációjának e kormányhatósági megállapításánál nem jöhettek tekintetbe. Hiszen a kartellnek, úgy, amint az nálunk az esetek nagy részében eddig jelentkezett, éppen az volt közgazdasági szempontból egyik legkedvezetlenebb tulajdonsága, hogy nem a nagyobb produktivitás, hanem csak a rentabilitás elveit tartotta szem előtt, melyeknek kedvéért gyakran éppen a legproduktivebb üzemeket is beszűntette a termelés csökkentése és e réven az árpolitika szabadabb irányíthatása érdekében. Másfelől lehetetlen lett volna e tendencia ellensúlyozására a kívánt célt tisztán bürokratikus kényszerintézkedésekkel elérni, nemcsak mert az állami kormányzatban a kellő számú szakterő

ehhez rendelkezésre nem állott, de már az organizáció üzletszerű elevensége, mozgékonyága biztosításának érdekében sem. Kétségtelen ilyenképpen, hogy a két ellenirányú szempontot valamiképpen össze kellett egyeztetni, s ami e feladat teljesítésében nem a legszerencsésebb kézzel oldott meg, az épen, hogy úgy fejezzem ki magam, a «keverési arány» volt, melyben az állami elv az önkormányzati elvvel viszonyba hozatott.

Ellentétben Németországgal, központjaink megszervezésében nemcsak egy előzetes általános program hiányzott, de azoknak rendszere még utólag sem részesült — egyes érdekvéviselési ízű bírálatoktól eltekintve — szisztematikus kritikai feldolgozásban. Ezért az alábbiakban közvetlenül a rendelkezésre álló nyers adatok alapján fogom megkísérelni, «központjaink» — a kialakuló új gazdasági jogrend ez előfutárjai — szervezetének főbb közös alapelveit absztrahálni és a gyakorlati helytállás szempontjából megvilágítani.

A földművelésügyi kormányzattal kapcsolatban alakult «központok» — például Korpaközpont, burgonyaközpont, («Burgonya-közvetítő iroda») takarmányközpont («Állat- és takarmányforgalmi r.-t.») — melyek azonban természetüknél fogva inkább csak mezőgazdasági közszükségleti termények elosztó szervezetei a Haditermény r.-t. analógiájára és melyeknél sem közös nyersanyagbeszerzési, sem egyéb üzemi problémák számottevő szerepet nem játszanak, nem képezik tiszta tipikus példáit a központoknak, mint a *termelés* folyamatára is többé-kevésbé közvetlen módon befolyást gyakorolni hivatott teljes hatáskörű szervezeteknek. Ezen utóbbi, ú. n. «nyersanyag-központok» közt az elsők egyike volt a még 1915-ben alakult (nyers-) Bőr-központ (A magyar szent korona országainak bőripari központja, mint részvénytársaság, l. 2375/915. M. E. sz. rend.), melynek — a központok általános koncepciója szerint — anélkül, hogy a bőripar organizációját közvetlenül szabályozná, azt közvetve, nyersanyagellátási monopóliuma révén, mégis csaknem teljhatalmúlag irányítania módjában van. Tényleg az állam azon intencióját, hogy a meglévő és beszerezhető készletek a lehető leggazdaságosabb módon használtassanak fel s hogy ehhez az üzemek is gyártási terjedelem, a gyártott minőségek és a feldolgozási mód tekintetében alkalmazkodjanak, ezen nyersanyagelosztó szerv révén elég hatékonyan valósíthatta meg, mert a gyártásra vonatkozó különböző rendeletekben fog-

lalt előírások betartásának minden büntető szankciónál hatékonyabb garanciáját képezte azon veszély, hogy a kormány, illetve az annak képviselőjében eljáró központ intézkedéseivel nem alkalmazkodó gyárostól, illetve timáriparostól a nyersanyag retorzióképpen megvonatik, s így az kénytelen lenne üzemét teljesen beszüntetni.

Nem is az egyes kormányintézkedések magukban véve erőtlenség vagy szakszerűtlenség volt idézte elő, hogy a bőr- és bőrárúellátás anarchiája egészen a legutóbbi időkig nem volt megszüntethető; sőt maga a Bőrközpont is, minden alább érintendő szervezeti visszasságok ellenére, a jobban működő s az általa kiszolgált ipar aránylag nagy részét kielégítő központok sorában foglal helyet. Hanem, ami mégis lehetővé tette a központ működése mellett is a bőrárúpiac dezorganizációját, az épen ama teljes tervszerűtlenség, ötletszerűség, a távolabbszékű összefüggésekkel nem számoló alkalmosság volt, mely egységes vezető szempont, az új gazdasági jogrend konzekvens megvalósításához fűződő szükségesség átérzése híján, e központ életrehívásában is érvényesült. Nem valamely gyökeres és szisztematikus reform egy láncszemként, hanem csak ad hoc palliatív intézkedésként hozatván létre, izoláltan lebegett e központ a levegőben, míg nem ötnegyedév tapasztalatai végre elvezettek ahhoz a felismeréshez, hogy a nyersbőr felosztásának és feldolgozásának szabályozása, a készbőr további sorsára kihatással nem lehet és így a készárútermelés és -ellátás rendjének szabályozása szempontjából a legjobb esetben is csonka intézkedés. E felismerés vezetett azután nagysokára a Készbőrközpont («Magyar bőrbeszerzési r.-t.») megalakításához, mely a készbőrök elosztásának és további feldolgozásának rendjét volt hivatva biztosítani. De ez a központ ismét nem kísérte végig egészen a fogyasztó kezéhez az árut, úgy hogy épen a közvetlen fogyasztási cikkek, ezek közt elsősorban a cipő elosztása továbbra is a legteljesebb gazdaságiatlanság és szervezatlenség állapotában maradt s az első gyártási étappe-ok organizálása ilyenképpen végeredményben majdnem hatástalannak bizonyult. Mire azután a kormány további félév múlva (1917. április 3-án) megalakította e szakmában a harmadik központot: a Cipőközpontot («A magyar szent korona országainak cipőközpontja») azzal a rendeltetéssel, hogy ez a központi szervezet minden fölös láncszem kiküszöbölésével a leggazdaságosabb módon intézze a *cipők* forgalomba-

hozatalát, addigra az árú nagy része elkallódott már az árdrágító lánckereskedelem improduktív kezén. Az elosztás, úgy mint korábban a termelés, ez értékpazarló improduktivitása, nem pedig az anyagihiány volt épen az, mely az akkor már el nem hárítható, illetve csak — épen a legutóbbi időben — a legszélsőségesebb kényszerintézkedésekkel leszorítható horribilis áráért túlnyomó részben felelős volt.

Ez ármaximálás idején az árák anarchiája már oly mértéket ért volt el, hogy a cipészek részéről a legélesebb ellenállást kellett az állam árszabályozó és ezzel kapcsolatos árúbiztosító tevékenységének leküzdenie, miközben az üzemrequirálás fegyveréhez, tehát mintegy a potenciális monopólium megoldási módjához kellett folyamodnia; s nem csekély szervező munkára lesz szükség, hogy a cipőipart a pillanatnyi szükség helyzetében megalkotott ezen kényszerrendszabályok állapotából elvezessük, nem ugyan vissza az idejétmult teljes szabadosság, de a liberális önkormányzati alapon való szervezettség állapotába. Ez az átmenet azonban már egy későbbi fejezet tárgyához tartozik.

A borszakmában szervezett központok keletkezési történeténél való hosszabb időzést, különös tekintettel arra is, hogy e szakma volt az első egyike, melyekben az állam központosító kísérletezései érvényesültek, a belőle levonható tipikus tanulságok egész sorozata igazolja.

Szemléltető példáját nyújtja e vázlatos áttekintés mindenekelőtt annak, hogy e központok létesítésében ismét a legcsekélyebb szerepe sem volt a «háborús végszükség» kényszerének, hanem az állam egyszerűen egészséges ösztönrel megragadta a kivételes viszonyok s az ebből folyó kivételes törvények nyújtotta alkalmat oly intézmények megvalósítására, melyek ugyan már régóta az állam feladatkörébe estek, de anélkül, hogy megvalósításukra valamely különösebb, a nagy tömegek számára is kézzelfogható impulzus a lehetőséget s az alkalmat megadta volna. Nem felesleges az eddigi fejtegetések tengelyét képező e tétel újra és újra való kiemelése s minden adódó példa kapcsán való dokumentálása, mivel annak helyt vagy helyt nem állásán nagy mértékben mulik a háborúban inaugurált (bár természetesen még intenzív kialakulási processzuson átmenő) jogrend jövőbeli létjogosultságának mikénti elvi elbirálása. Mert bármily életképes legyen egyébként az új gazdasági rend, bármily előnyöket involváljon is a nemzeti ter-

melés és jószágelosztás ökonómiaja szempontjából, ennek elismerése vagy beigazolása még mindig nem szereli le a manchesterizmus idejétmult dogmatikájából táplálkozó oppozíciót mindaddig, míg az arra a helytelen, de ma még elméleti jogászok és gyakorlati közgazdászok által egyaránt túlnyomó részben elfogadott teóriára hivatkozhatik, hogy az új rend nem egy új gazdaságfejlődési lépés megtestesítése, hanem kizárólag a háborús állapotból meríti létjogosultságát, a hadviselés sikerének érdekeit szolgálja, s e szempont megszűntével, vagyis a béke beköszöntével, a «normális» jogrendnek helyét újból át kell engednie.¹

Ebből a szempontból nézve tehát a tárgyalt központok keletkezésében közreható tényezőket, nyomban szembeötlők, hogy mily laza az összefüggés a polgári közellátás biztosításának specifikus «háborús kényszere» s a példabeli organizációk létesítése között. Hiszen láttuk, hogy a borszakmában az organizáció kezdetét épen a feldolgozás azon lépésén vette, mely a közvetlen fogyasztástól *legtávolabb* esik, s ha e szabályozás közvetett célját a fogyasztás érdekeinek előmozdítása is képezte, ez a szempont csak oly mértékben játszott szerepet, amennyire általában minden termelési politika végeredményben a fogyasztásnak is javára válik. A bőrellátás terén tehát (eltekintve persze a hadsereg szükségletének egészen külön lapra tartozó biztosításától) az állam által a háború első szakában inaugurált intézkedések kifejezetten *termelési, többtermelési és készletgaz-*

¹ Felesleges példákkal illusztrálni ennek a felfogásnak megnyilvánulásait, oly általános az különösen egyes gazdasági érdekeltségek körében. Nem zárja ki ebben a felfogásban való osztozkodást az állami kényszerrel való organizáció előnyeinek egyébkénti elismerése sem. Így pl. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara «Előferjesztése az ipari termelés szervezése tárgyában», mely egyébként az előadónak, dr. Kovalóczy Rezsőnek nagy gyakorlati érzékét és hozzáértését dicséri, a jelenlegi rendszer előnyeinek objektív elismerése mellett még sem tud szakítani azzal a felfogással, mely szerint e rendszer megalapozásában a vezető gondolat «az eredményes védekezés, a győzelem gazdasági előfeltételeinek megteremtése», «a háborús szükség következménye» volt (5. old.), minek logikus következményeképpen e szerző szerint ezen a «hadi szükségjog alapján» felépülő szabályozásnak «fokozatos mielőbbi leszállítása a legszükségesebb minimumra az átmenetgazdaság egyik legfőbb követelménye» (2—3. old.).

dájkodási jellegű, nem pedig népjóléti elosztási rendszabályok voltak.¹

A második tanulság, melyet a központoknak ez ipari szakma példáján való tanulmányozása nyújt, annak megismerésében áll, hogy a központok működésének gazdasági hatása nem bírálható el pusztán valamely árucikkben az illető központ működése idején mutatkozó piaci viszonyok alapján. A nagyközönség, de még a szakkörök túlnyomó része is hajlandó igazságként akceptálni azt a frázist, hogy «mihelyt valami központ megalakul, az illető árú eltűnik a piacról». E sorok bizonyára nem akarnak védőírat lenni a «központ» mellett, mely ma már egyébként túlhaladott és megszüntetendő organizációs forma alább még beható bírálattal tárgyává teendő szervezeti hibái a kifogástalan közérdekű és megbízható funkcionálást eleve lehetetlenné tették. De objektíven meg kell állapítani, hogy kevés kivétellel, ha még oly fogyatékos módon is, a szabad verseny érvényesülésénél még mindig jobban szolgálták a termelés közérdekű szempontjait, úgy hogy az idézett frázis nem tulajdonítható egyébnek, mint ok és okozat módfelett felszínes összetévesztésének. A bőrárú példáján látjuk, hogy a nyersbőrfelosztásba és -feldolgozásba vitt rendszeresség a régi termelési rend mellett el nem ért módon fokozta a termelést, egészen eltekintve is annak közhasznúbb irányba való terelésétől. Magyarországnak a háború előtt (az 1912-ről szóló statisztikai évkönyv szerint) ezen évbéli készbőr-behozatali többlete kereken 50 millió koronát² tett ki, míg bőrből való cipészárúban további 32 millió korona³ többlet-

¹ Ez utóbbiakra — az ismertetett későbbi készárúelosztási intézkedésekre — kétségtelenül részben legalább épen azért kellett sornak kerülnie, mert, mint láttuk, a termelési organizáció politikája kezdettől fogva nem volt konzekvensen és logikusan keresztülvéve. A háborús elszigeteltség állapotában és egyéb háborús kísérő jelenségek (magnövekedett fogyasztás stb.) következtében ily módon beállott készárúhiány tette szükségessé a cipőkészlet méltányossági elvek szerinti központi felosztását, s ez az intézkedés ilyképpen már helyesen utaltatik a kivételes háborús rendszabályok fogalomkörébe, melynek, ismételjük, a háború utáni mielőbbi megszüntetése (ugyanoly módon, mint a mezőgazdasági terményeknél láttuk) várható és kívánatos.

² A kivétel 25.916.000 K volt, míg a behozatal ennek csaknem háromszorosa: 75.796.000 K. (Nyersbőrökben a kivétel a behozatalt megközelítőleg egyensúlyozta).

³ Behozatal 40.882.000 K kivétel 8.099.000 K értékben; a külön-

behozatalra volt szüksége, mely behozatal a háború során, bár precíz adataink nem állnak rendelkezésre, feltehetőleg kényszerű módon minimálisra redukálódott. Ha tehát ily körülmények közt a bőr- és cipőipar a háború során mégis nem csak hogy a rendkívüli mértékben fokozott katonai fogyasztást ki tudta elégíteni,⁴ de emellett még egészen az utóbbi időkhöz a viszonyokhoz mérten tűrhető módon volt képes kiszolgálni a polgári fogyasztást is, akkor objektíven meg kell állapítani, hogy a szervezett nyersanyagfelosztás és szabályozott termelés mellett az ipar produktivitása nagy mértékben emelkedett. S ne feledjük, hogy ez megtörtént annak ellenére, hogy a szervezés, mint láttuk, tervszerűtlen volt és épen a közvetlen (magán) fogyasztás szempontjait a legutóbbi időkhöz teljesen figyelmen kívül hagyta. A fogyasztáshoz mind közelebb eső étappeokon való központoszervezés tehát már okozata volt a fogyasztás részén megnyilvánult bajoknak, nem pedig oka azoknak, ami annál kevésbé tehető fel, mert míg egyfelől, láttuk, a cipőprodukciónak viszonyai abszolút értelemben kedvezőbbekké lettek, másfelől a központok a cipőelosztásra ingerenciát egyáltalán nem is gyakoroltak, egészen a Cipőközponthoz életrehívásáig, mely időpontban pedig már az elosztás körüli bajok a legsúlyosabbak voltak.

A harmadik tanulság, mely szintén már az eddig érintett központok példáján is kezd kibontakozni, a szervezeti kérdés helyes megoldásának rendkívüli fontossága. Az állam fokozatosan áttért a tiszta magángazdaság rendszeréről a vegyes gazdaságra, egy nemere s evvel a gazdaságtörténelem egy új korszakát nyitotta meg, benne új gazdasági alakulatokat hívva életre. Láttuk, hogy mily ösztönszerű öntudatlansággal eszközöltettek gyakran a legradikálisabb gazdaságpolitikai újítások, melyek az adott helyzetben természetszerű fejlemények gyanánt, majdnem automatikusan kapcsolódtak egymásba. De ha az állam helyesen mellőzte is e forradalmi reform megvalósításában a doktrinár aggályoskodást és elméleti szörszálhasogatást s engedte a történelmi erőket szabadon működni, a «miként» kérdésénél viszont már helyesen tette volna, ha a kialakulást kevésbé engedi szabadjárá, hanem ellenkezőleg, a tervszerű-

bőzet, békeidőbeli árviszonyokat véve alapul, körülbelül két millió pár évi cipőbehozatali többletnek felel meg!

ség minden elemét beleviszi a konstruktív munka részleteibe. A tervszerűség attribútumainak: az *előzetesen* áttekintő koncepciónak, az egyelvűségnek, mely éppen a céltudatos és logikus differenciálásnak is előfeltétele, a szétágazó feladatok összhangba hozatalának, a közérdekű működés és egyben a stabilitás előfeltételét is képező jogilag precíz konstrukciónak hiánya volt előidézője annak a paradoxonnak, hogy éppen a gazdasági organizáció szelleme a legteljesebb dezorganizáció jegyében kezdte meg uralmát.

Ha ez organizációs szempontból az eddig tárgyalt központokat szemügyre vesszük, mindenekelőtt szembetűnk, hogy a két bőrközpont — újszerű, és új feladatok megvalósítására hivatott alakulatok — egy történelmileg teljességgel eltérő célok érdekében kialakult gazdasági szerv, a részvénytársaság, jogi formáinak keretébe szorított. S amikor e két központon, de még inkább egyes más központok ríkítóbb példáján nyilvánvalóvá vált, hogy a részvénytársasági érdekeltség még a szakma teljes érdekeltségét sem képes — a részvénytársasági jog fogyasztó kisebbségi jogvédelmi rendszerénél fogva — paritásosan képviselni, annál kevésbé kongruál annak minden elhatározása, minden állami ellenőrzés mellett is, az általános közérdek követelményeivel, akkor a kisebb tévedést egy nagyobb igyekeztek reparálni, a Cipőközpont szervezetében.

A Cipőközpont kormányhatóságilag kinevezett *bizottság* formájában van szervezve, mely a paritásos érdekképviselőket a részvénytársasági formánál hathatósabban engedi talán érvényre jutni, anélkül persze, hogy azt feltétlenül tényleg garantálná is; de viszont, bár ez a bizottság a kereskedelmi ügyletek lebonyolításához szükséges vagyoni megalapozottsággal nem rendelkezik s a kereskedelmi törvény kereskedelmi társasági formái egyikét sem valósítja meg, nagyarányú kereskedelmi ügyletek saját nevében való lebonyolítására van hivatva. Ha elolvassuk a Cipőközpont felállításáról szóló 1077/917. M. E. sz. rendeletet, oly hihetetlen zűrzavara a jogi fogalmaknak bontakozik ki e sajátos helyzetű jogi személy létesítésének tényében, mely elég élénk illusztrációja annak a tapogatózó kísérletezésnek, mely még a háború harmadik esztendejében is dokumentálta az új rendre való átmenet teljes előkészületlenségét.

Miként Németországban és Ausztriában, úgy nálunk is megkísérelte a kormány a két módszer kombinálását is: egy

«bizottság» alakítását részben véleményező, részben közvetlen intéző hatósági jogkörrel, s mellette az átvétel és elosztás üzleti funkcióinak lebonyolítására egy részvénytársaság alakítását. Így a 3379/915. M. E. és 3380/915. M. E. sz. rendeletekben foglalt teendők ellátására alakult Pamutközpont («Magyar és Osztrák Pamutközpont Budapest») mellé, mintegy egy évvel később, 1916. augusztus 5-én, megalakult a «Magyar Szent Korona Országai Pamutközpontja r.-t.». Ez a kettősség kiküszöböli azt a legnagyobb visszásságot, hogy egy, habár az osztalékfizetésben korlátozott, de végeredményben, mint erre alább rátérünk, mégis nyereszkesedési lehetőségeket nyújtó és mindenestre az illető szakmában magánérdekeltséggel bíró vezetőségnek magán-céljaitól aligha függetleníthető kereskedelmi társaság a legszélesebbkörű *hatósági* jogokat gyakorolja, egész iparágak élete és halála fölött döntsön; és ezért érthetetlen, hogy egy-két kísérlet után miért hagyta el mégis a kormány a központok szervezésében ezt a *bifurkációs rendet*, ahelyett, hogy azt a külföld példájára továbbra is konzekvensen keresztül vitte volna. Így a Kenderközpont («A Magyar Szent Korona Országai Kenderközpontja r.-t.») esetében, mely az összes kenderkészleteket összegyűjteni és a kenderfeldolgozóipar rendelkezésére bocsátani van hivatva, már ismét e *részvénytársaságra* vannak bízva a felosztás közérdekű és az összipar produktivitása szempontjából oly életbevágó funkciói, habár ez a rendelet (2488/916. M. E. sz.) 11. §-a értelmében «a kereskedelemügyi miniszter utasítása szerint» tartozik eljárni; de tudjuk a gyakorlatból, hogy a központok szabad elhatározási jogát ez az elvi fenntartás rendszerint nem nagy mértékben befolyásolta.

Ugyanez áll a Gyapjúközpontra (A «Magyar Szent Korona Országai Gyapjúközpontja r.-t.», 1250/916. M. E. sz. rend.) a Csontközpont r.-t.-ra (1736/916. M. E. sz. rend.), a «Magyar Olaj- és Zsíripari központ r.-t.-ra» stb. Ez utóbbi egyike a legszélesebb hatáskörrel bíró központoknak, mert feladatkörébe nemcsak a nyersanyag felosztása, s ezen a réven a zsír- és zsíradékfeldolgozó ipar egész komplexusának irányítása, de a nyert olajnak forgalomba hozatala is utaltatott. Utóbb megalakított ugyan a központ mellé az «Olaj- és zsíradékügyi bizottság» (2660/916. M. E.), mely azonban a hivatkozott rendelet szerint csak a minisztérium véleményező szerve gyanánt

működik s csupán az ellenőrzés tekintetében vette át az Olaj- és Zsripari központ r.-t. hatósági jogkörét.

Másfelől a csupán *bizottság* formájában alakított központok közül kiemelendők a Cukorközpont (A «Magyar Szent Korona Országainak Cukorközpontja», 508/916. M. E. sz. rend.), mely a cukorgyári vállalatoknak a kormány által kinevezett képviselőiből és két kormánydelegáltból áll; a Kávéközpont («A Magyar Szent Korona Országainak Kávéközpontja», 2307/916. M. E. sz. rend.), a «Papírhulladék-bizottság» (2833/916. M. E. sz. rend.), a «Fonópapír-Bizottság» (787/918. M. E. sz. rend.), a «Textilhulladék-Bizottság» (3603/916. M. E. sz. rend.), a «Katonai vágásokból származó állati beleket felosztó bizottság» (11,056/IV. B. 918. K. M. sz. rend.) és még számos más bizottság formájában szervezett központ, melyek ma már úgyszólván a gazdasági élet egész komplexusát behálózzák és melyeknek túlnyomó részére áll, hogy beszerzési és elosztási funkcióik lebonyolítására, külön üzleti szerv mellérendeltsége híján, szintén maguk a bizottságok vannak közvetlenül hivatva.

Nem szorul bővebb kifejtésre, hogy egy kellő anyagi fundáltsággal, üzleti szervezettel és törvényes kereskedelmi társasági formával nem bíró, már rendszerinti összetételénél fogva is inkább konzultatív szerepre hivatott bizottság a beszerzés és elosztás *üzleti* teendőinek lebonyolítására legalább is nem tekinthető a legalkalmasabb orgánumnak, épp úgy, mint ahogy fentebb megállapítottuk a *részvénytársasági* formában szervezett központokról, hogy azok viszont a reájuk ruházott *hatósági* teendők teljesítése tekintetében nem tekinthetők közmegegyezést keltő funkcionáriusoknak. De tovább mehetünk és konstatálhatjuk, hogy még azon érintett kevés esetben is, midőn a hatósági teendők az üzleti teendőkötől különválasztva, külön-külön szervekre bízattak, ez sem garantálta az illető központok kifogástalan működését, még pedig azért nem, mert a központoknak nálunk megvalósított alakzatai még *külön-külön* az üzleti, illetve a hatósági funkciók szempontjából sem a legszerencsésebb típust képviselik.

Ebből a szempontból vizsgálva először is a *részvénytársasági* formában alakított központokat, nyomban szembetűnik azok szervezetének irracionális volta. Azt látjuk, hogy a részvénytársasági forma csak külszín, amennyiben nem a részvénytársasági alaptőke, hanem a központ *államilag adományozott mono-*

politikus, különleges jogosttványai képezik működésének tulajdonképpeni materiális bázisát. Az alaptőke rendszerint a lebonyolított forgalomhoz képest oly aránytalanul csekély, hogy a központ gyakran százmilliókra menő tranzakciói csak az alaptőke sokszorosát kitevő hitelek — voltaképpen kényszerhitelek — segítségével bonyolíthatók le. A jövedelem nem az alaptőkével, hanem a forgalommal állván arányban, az alaptőkéhez képest fantasztikusan nagy. A központok rendszerint már működésük első évében oly nyereségre tesznek szert, hogy exorbitáns nyílt és rejtett tartalékolások után még mindig az egész alaptőkével felérő tiszta nyereséget kénytelenek kimutatni. Realiter tehát az évi nyereség gyakran az alaptőke több száz százaléka. A működésében fentebb ismertetett Bőripari központ ez évi mérlege pld. 600,000 korona befizetett alaptőkével szemben 921,121 korona felesleget tüntet fel. Pusztán a mérlegben szereplő nyílt tartalék összege pedig megközelíti a másfélmillió koronát: a részvénytársaság bevallott vagyonszaporulata 1915. óta, 600,000 korona saját tőke után.

A közérdek szempontjából az ily tünetek kettős tekintetben esnek beszámítás alá: a jövedelem *eredete és hováfordítása* tekintetében. Eredetre nézve a jövedelem, mint láttuk, a vállalat közprivilegiumából származik, amennyiben az jutalékban részesül oly ügyletek után, melyek hatósági kényszer folytán köttetnek vele s melyekben saját tőkével nincs vagy csak a legminimálisabb mértékben van engageálva. Kérdés, van-e racionális ok arra, hogy egy magánvállalat, mely ily privilegiumok alapján működik, e funkcióéirt oly aránytalanul nagy nyereséget biztosító jutalékban részesüljön, különösen, mikor a központok egyik célja épen a gazdaságilag értékmésző fölös közvetítő étappek kiküszöbölése, holott a magas jutalék révén az árú végeredményben mégis gazdaságilag indokolatlan alapon szenved drágulást. Akár hová fordítatik is tehát a nyereség, az mindenesetre kétségtelen, hogy azt a forgalmat, melyet épen a központok minden improduktív tehertől mentesíteni hivatvák, a maguk részéről még mindig fölösleges mértékben terhelik meg.

De súlyosbítja ez aggályokat a nyereség hováfordításának szempontja is. Azon előírások ugyanis, melyek a központok nyereségének az alaptőke 5%-át meghaladó részét tartalékolni és a részvénytársaság felszámolása után közcélokra fordítani ren-

delik, nem bizonyultak hathatós kautélának. A központok részvénytulajdonosai, illetve vezetősége ugyanis épen ezen rendelkezés folytán az ügyvitel gazdaságosságában érdekelve nincsenek; s minthogy a javadalmazandó «közcélok» előre precízen megjelölve nincsenek, s azok mindenestre az állam budget-szerű gazdálkodásának keretein, egyelőre legalább, kívül esnek, maga az ellenőrzésre hivatott államhatalom sem látott eddig különösebb fiskális érdeket a központok vagyonekezelésének a gazdaságosság szempontjából való ellenőrzésére.¹

És valóban: az a tény, hogy a magas províziók az alap-tőke 5%-a sokszorosának megkeresését a legnagyobb pazarlás és az ökonomizálás teljes hiánya mellett is biztosítják, míg az 5%-on felül kimutatott jövedelem egyedüli érdekeltje egyelőre még teljesen személytelen, tehát forma szerint legalább gondnokolatlan érdek: egy ma még meghatározatlan közcél, — a központ vagyont és jövedelmeit valósággal Csáky szalmájává tették. Kétségtelen, hogy ez az *organikus* hiba, melyért elsősorban az a fantáziánélküliség felelős, mely egy régi sablont, a részvénytársasági formát, teljesen új gazdasági követelmények megvalósítására gépiesen applikálta — nem pedig valamely, a központok adminisztrációját vezetőinek tisztessége tekintetében (a közfelfogás szerint) üldözö különös balsors volt az, mely a központok vagyonekezelése tekintetében oly szokatlanul sűrűn felhangzott panaszok kútforrásául szolgált.

Nem is kell épen, midőn vagyonekezelési visszaélésekről vagy ilyenek lehetőségéről beszélünk, büntető beszámítás alá

¹ Legutóbb a hathatósabb ellenőrzés céljaira létesítettett ugyan egy «Háborús gazdasági szervezeteket ellenőrző állami hivatal», de ennek működéséről s különösen a *vagyonekezelés gazdaságossága* szempontjának mikénti megóvásáról ma még nem lehet képet alkotni.

² A központok rendszerének megalapozásánál a kormány szemei előtt talán az Osztrák-Magyar Bank szervezetében megtestesült gondolat lehetett, mint amely szintén közcélú intézmény részvénytársasági formában. De a kormány, ha ez után a példa után indult, figyelmen kívül hagyta, hogy ez a prominens intézmény, mely a vezetőségének királyi kinevezésében, illetve megerősítésében és számos más momentumban érvényesülő garanciális intézmények, statutumainak szigorú előírásai s végül a nyilvánosságnak békeidőben állandóan a legnagyobb mértékben érvényesülő ellenőrzése révén egészen különleges beszámítás alá esik, nem szolgálhat miotájául az érdekeltség köréből minden különösebb garanciális intézkedések nélkül alakított szervezeteknek.

eső cselekményekre gondolni, melyek végtére más szervezeti előfeltételek mellett is előfordulhatnak és mindenféle vállalatnál elő is fordulnak. De ha kiindulunk abból, hogy a központok jelzett közprivilegiális helyzete mellett a nekik rendeletileg juttatott províziók sokkal közelebb állnak a közpénzek, mint a magánpénzek jellegéhez, akkor eléggé aggasztó már az a tudat is, hogy e pénzek révén, egészen el is tekintve a vezetőség hatósági jogkörétől, tisztán részvényjogi eszközökkel is módjában van a központ vezetésében képviselt érdekeltségeknek tétélesjogilag nem is kifogásolható módon az érdekeltség más részei rovására előnyökre szert tenni, illetve egyeseket előnyökben részesíteni. Találón jellemzi ezt a visszás helyzetet a Kereskedelmi- és Iparkamara egyik előterjesztésében,¹ mondván, hogy «míg egyrészt megértjük, hogy a részvényes pénzének sorsa, vagyis az ügyvitel iránt érdeklődni akar, másrészt a köz szempontjából megengedhetetlennek kell tartanunk, hogy e címen valaki az ő részvénytőkéjével semminemű arányban nem álló nagy érdekekre bárminemű befolyást gyakoroljon.» Ehhez járul még az a lehetőség is, melyet magának az üzleti költségek tételének úgyszólván felelősségnélküli kezelése a vezetőségnek előnyök szerzése és osztása tekintetében nyújt. Tényleg a régiek mértéktelensége nem egy központnál a legbeszédebb kritériuma a gazdálkodásban érvényrejutó nagymérvű pazarlásnak.

Jogi és gazdasági szempontból egyaránt még visszasabb alakulat, ha, mint például, hogy eredeti példánkban maradjunk, a Cipőközpont esetében, egy bizottság formájában szervezett központ, minden anyagi fedezet nélkül, egyszerűen átutalja az árát a gyárostól a nagykereskedőhöz s ezen «tranzakció» után a «nagykereskedői hasznót» maga foglalja le magának. Itt a fortiori áll, amit az aránytalanul csekély alaptőkével működő részvénytársaságokról mondtunk, hogy t. i. a központnak ily nagyarányú és jogilag mivel sem indokolt haszonrészesedése épen azon célt teheti többé-kevésbé illuzóriussá, melyet a központok szolgálni hivatva vannak: a *főlétesítő* közvetítő étappek

¹ L. a Budapesti Kereskedelmi- és Iparkamara 24.181/917. sz. «Előterjesztését a háborús gazdasági szervezetek (központok) ellenőrzése és átszervezése tárgyában», mely Foltényi Róbert igen körültekintő előadói munkája. (10. old.)

improduktív árdrágító szerepének kiküszöbölését. De tekintsünk el most itt is ettől a szemponttól és nézzük, hogy a *bizottság* formájában szervezett központ ott, ahol üzleti tranzakciók a hatásköréből ki vannak véve és külön üzleti szervre ruházva, ahol tehát a központnak ez a válfaja is viszont csak a saját specifikus funkcióit: a hatóságiakat, van hivatva teljesíteni: erre a szerepére mennyiben tekinthető nálunk uzuális formájában rátermettnek.

Ha csak futó pillantást vetünk a különböző szakmákban létesített bizottságok szervezetére, itt is a legnagyobbfokú rendszertelenség tünetei öllenek szembe. A *Cipőközpont* tagjait a kormány (kereskedelmi miniszter, illetve a bán) nevezi ki, még pedig «a cipőgyári vállalatoknak, cipőkereskedőknek és a fogyasztói érdekek képviseletére hivatott szervezeteknek» köréből. A *Pamutközpont* tagjai csak a szakmabeli ipari vállalatok, melyek «egy-egy kiküldöttel képviseltetik magukat»; kiegészítik a bizottságot a kereskedelmi miniszter kiküldöttjei. A *Cukorközpont* tagjai szintén csak a cukorgyári vállalatok képviselői (a minisztériumok megbízottain kívül), de ezek nem delegálás, hanem *miniszteri kinevezés* alapján foglalnak benne helyet; stb. Ezek kétségtelenül igen jelentős elvi eltérések, mert míg például az autonóm delegálás a paritásos érdekképviseletet biztosítja, addig a miniszteri kinevezés¹ rendszere az aránylagos (a tőkeerővel arányos) képviselet irányában nyújthat korrekтивumokat, bár másfelől ilyen módon kisebbségbe jutván a kisebb üzemek érdekképviselete, az ipar ezen része nagy mértékben hátrányba kerülhet. Igaz másfelől, hogy a kisebb üzemek, s különösen a kisipar a teljes kiküszöbölésig menő háttérbeszorítása bizonyos körülmények közt, a kisiparnak a nagyiparral szemben kedvezőtlenebb produktivitási viszonyaira való tekintettel, egyenesen kormányhatósági céllá is válhatik.²

¹ A miniszteri kinevezés formája sem alkalmas eliminálni a kinevezett bizottsági tag által képviselt magánérdekek, mint a hivatali kötelezettségekkel konkuráló tényező zavaró hatását. A kinevezett tag kétféle helyzete, pseudo-hatósági jellege különben kifejezésre jut már abban a határozatlan tartalmú rendelkezésben is, mely a bizottsági tagoktól rendszerint «fogadalom» kivételt írja elő. (L. például 2660 916. M. E. sz. rend.)

² Ily tervszerű kisipar-kiküszöbölési akciónak példáit különösen Németország nyújtja. Ismeretes például a német cipőkézművességnek

Ha figyelembe vesszük, hogy még tisztán magánérdekű társulási intézményeknél is a lehetetlenséggel határos egy oly képviseleti kulcsot megállapítani, mely a kvalifikált egyenlőségi elv követelményeit teljes mértékben kielégítse, akkor kézenfekvő, hogy a szóbanforgó bizottságok összetétele, melynél ezen szempont mellett, mint a kisipar mikénti figyelembevételének iménti példája mutatja, még magasabb gazdaságpolitikai szempontok is tekintetbe jöhetnek, nem egykönnyen üthette meg nyomban a teljes célszerűség és igazságosság mértékét. A tapogatózó próbálgatás, mely az egyöntetű szervezés hiányában kifejezésre jut, ilyen módon érthető és azok a fogyatékoságok, melyek e bizottságok működésében felmerültek, bizonyos fokig szükségszerűeknek mondhatók. Mindazonáltal a tökéletesítés útját a hozzánk a háborúban legközelebb álló külföld, Ausztria és Németország, gyakran igen kiváló példái e kérdésben ép úgy, mint a központos gazdálkodás egyéb problémái tekintetében eléggé tanulságos módon jelzik, s ez utakon indulva már eddig is sok ballépés, sok önellentmondó, célszerűtlen és logikátlan intézkedés a központos gazdálkodás jogrendjének kiépítésében elkerülhető lett volna. Pro futuro pedig a jelenleg szervezés alatt álló új tekintetben, de organizatórius nem központosított, szempontból gyakran analóg beszámítás alá eső alakulatok szempontjából is saját központjaink nyújtotta fenti tanulságokkal együtt e külföldi példák is hol pozitív, hol negatív értelemben hasznos tanulságokat nyújthatnak.

Németországban a hadiközpontok (Kriegsgesellschaften, Reichsstellen) túlnyomó részben egyazon sablon szerint vannak szervezve; az egyes társaságok hatáskörébe tartozó termény, illetve nyersanyag vagy közszükségleti cikk speciális jellegéhez való alkalmazkodás aztán a részletes statutumokban a szükséghez képest kifejezésre jut. Az alapelv azonban, mely általánosan bevált és kevés kivétellel alkalmazást is nyer, változatlanul ez: a szoros együttműködés érdekében egy és ugyan-

csaknem teljes tervszerű kiküszöbölésére s az egész termelésnek nagy gyári üzemekben való koncentrálására irányuló kormányakció, ami úgy ember — mint anyagökönómiai szempontból kétségtelenül óriási előnyöket jelenthet, bár ezzel szemben a kisipar nevelő hatása, individualizáló képessége stb. oly jelentős, a kisipar mellett szóló momentumok, melyek az ily radikális eljárás helyességét mindenesetre alaposan megfontolandóvá teszik.

azon központ keretén belül, de amellet mégis szigorúan elkülönített szervezettel és hatáskörrel, egyesítetik egy *hatósági* és egy *üzleti* szerv (Geschäftsabteilung¹; Verwaltungsabteilung).²

¹ Előfordul, hogy az üzleti szerv hiányzik; de ily esetben, eltérőleg a minálunk megismert rendszertől, az illető központ tényleg kizárólag hatósági, adminisztratív funkciókat tölt be, tehát árúk vételével és továbbadásával, — még hozzá provízió fejében — nem foglalkozik. Vagyis a két funkció itt sincs összekeverve, hanem az üzleti funkciók egyszerűen teljesen hiányoznak a központ hatásköréből. Ilyen szervezet mutatkozott célszerűnek és valószínűleg meg például a német cukoripar és kereskedelemben. (Reichszuckerstelle; 1. Verordnung über den Verkehr mit Zucker im Betriebsjahr 1916—1917, vom 14. Sept. 1916.)

² Tipikus és a kidolgozás precíz voltára jellemző például a Reichskartoffelstelle felállítására vonatkozó rendelet, melynek megfelelő szakaszait érdemes szó szerint idézni: (Bekanntmachung über die Kartoffelversorgung vom 9. Okt. 1915, abgeänd. mit Bekanntmachung vom 28. Okt. 1915.):

§ 1. Es wird eine Reichskartoffelstelle mit einer Verwaltungsabteilung und einer Geschäftsabteilung gebildet. Die Verwaltungsabteilung hat die Verwaltungsangelegenheiten zu erledigen, die Geschäftsabteilung, nach den grundsätzlichen Anweisungen der Verwaltungsabteilung die ihr danach obliegenden geschäftlichen Aufgaben durchzuführen. Der Reichskanzler führt die Aufsicht.

§ 2. Die Verwaltungsabteilung ist eine Behörde; sie besteht aus einem Vorstand und einem Beirat.

Der Vorstand besteht aus einem Vorsitzenden, einem oder mehreren stellvertretenden Vorsitzenden, aus ständigen und nichtständigen Mitgliedern. Der Reichskanzler ernannt den Vorsitzenden, die ständigen und nichtständigen Mitglieder.

Der Beirat setzt sich zusammen aus dem Vorsitzenden des Vorstandes als Vorsitzenden, vier Bevollmächtigten zum Bundesrate, vier Vertretern der Landwirtschaft, einschliesslich der landwirtschaftlichen Genossenschaften, vier Vertretern der Kommunalverbände und vier Vertretern des Handels und der Verbraucher. Der Reichskanzler ernannt die Mitglieder des Beirats. Er erlässt die näheren Bestimmungen.

§ 3. Die Geschäftsabteilung ist eine Gesellschaft mit beschränkter Haftung.

Bei der Gesellschaft wird ein Aufsichtsrat gebildet; er besteht aus dem Vorsitzenden des Vorstandes der Verwaltungsabteilung als Vorsitzenden und sechsundzwanzig Mitgliedern, von denen sieben auf Reich und Bundesstaaten, sieben auf Kommunalverbände und Verbraucher, vier auf den Handel, vier auf die landwirtschaftlichen Genossenschaften entfallen. Die Vertreter der Kommunalverbände und Verbraucher, des Handels sowie der landwirtschaftlichen Genossenschaften werden von den entsprechenden Gruppen der Gesell-

Mint a jegyzetben idézett tipikus példából látható, a hatósági szerv összetételében Németországban a kinevezési rendszer jut érvényre azzal a tendenciával, hogy az illetékes hatóságok és az érdekelttség minden kategóriája képviselve legyen a vezetőségben, illetve választmányban. Az idézett példa (burgonyaellátás) esetében nem, illetve legalább is nem elsősorban lévén szó egyes rivalizáló csoportok és vállalatok *nyersanyagszükségletének* biztosításáról, a jelzett szisztéma a legcélszerűbbnek mondható; ahol azonban a magánérdekek szempontjából konkurráló vállalatok közt a kisebbségi érdekvédelem problémája is előtérbe nyomul, ott a német rendszer sem kielégítő, hanem, mint alább rátérünk, az osztrák példa hasznosabb tanulságokkal szolgál.

Ami a *német* rendszerben különösen logikus és követésreméltó, az az *üzleti* szerv organizációjában van. Németországban ugyanis ama visszasságok idejekorán való felismerése, melyek abból a fentebb ecsetelt helyzetből származnak, hogy egy közcélú intézmény a magántőke álarcában, nyereszkesedési alapon, de mégis a magángazdálkodás elveitől merőben eltérő materiális bázison működjék, oda vezetett, hogy az állam teljesen levonta ez intézmények közcéluságának konzekvenciáit és a *szükséges tőkét* maga bocsátja rendelkezésre. Ezzel ki van küszöbölve mind ama már fentebb jellemzett természetellenes helyzet, mely e szervezetek kétlakiságából adódik. —

Áttérve ezek után az *osztrák* példára: a fejlődés első szakában ugyanazon hibákkal találkozunk, mint nálunk. Az első központok Ausztriában szintén részvénytársasági formában voltak szervezve (Rohstoffgesellschaften, Rohstoffzentralen), mely üzleti alapon nyugvó szerv azonban egyúttal az organizáló munka *hatósági* funkcióira is hivatva volt. Az intéző körök

schafter bezeichnet. Die übrigen Mitglieder ernannt der Reichskanzler.

Der Aufsichtsrat bestellt die Geschäftsführer. Die Bestellung bedarf der Bestätigung des Reichskanzlers.)

Megjegyzendő, hogy az *iparcikkék*, illetve ipari nyersanyagok beszerzése és forgalombahozatala érdekében létrejött központok szervezete teljesen hasonló; lásd pl. a Reichsbekleidungsstelle felállítására vonatkozó rendeletet. (Bekanntmachung über die Regelung des Verkehrs mit Web- und Strickwaren für die bürgerliche Bevölkerung, vom 10. Juni. 1916., § 4. u. ff.)

azonban hamar felismerték, hogy az a nagy ellenszenv és bizalmatlanság, mely a központok ellen irányult és működésükre is békítőlag hatott, abból az elháríthatatlan gyanúból táplálkozott, hogy a központok hatósági ténykedéseiben is üzleti érdekeik juthatnak szóhoz, miért is ott már igen korán csaknem teljes konzekvenciával keresztülvitték a két funkció elválasztását.

A hatósági funkciókra hivatott szerv kiépítésében azonban az osztrákok a német «Verwaltungsabteilung»-ok rendszerét is messze túlszárnyalták. Míg ugyanis nálunk és Németországban a hatósági teendők ellátására hivatott «bizottságok» nagyrészt kinevezés alapján konstituáltak, és azok csak kivételesen foglalják magukban az összes szakmabeli vállalatok autonóm alapon választott kiküldötteit, (mint a magyar Pamutközpontnál láttuk, mely épen az osztrák Pamutközponttal való s már elnevezésében is kifejezésre jutó nexusánál fogva az osztrák testvérszervezet rendszeréhez alkalmazkodott) — addig Ausztriában ellenkezőleg az ily «bizottsági» forma a kivétel és a gazdasági kényszerintézet («Kriegs-, Wirtschaftsverbände») formája a szabály. Ezek magának az illető iparágak összes tagjaiból alakított kényszeregyesületek, melyeknek hatásköre bizonyos lépcsőzetességet mutat; némelyik csak véleményező, némelyik közvetlen adminisztráló szerv; egyikük csak a termelési viszonyok és a készletek nyilvántartására, másikuk a nyersanyag közvetlen felosztására is van hivatva, tehát nagyjából azt a hatáskört tölti be, mint általában a mi «bizottságaink» is; de akad köztük olyan is, (a Kriegsverband für die Öl- und Fettindustrie), mely már a gazdasági jogrend evolúciójában egy újabb, az eddigiekben ismertetettnél magasabb fejlődési étappeot jelent: a kényszerszindikátusok, kényszerkartellek ismérveit tünteti fel,² melyek már magának a termelésnek is közvetlen, kényszer útján való szabályozását és általában az illető iparág

¹ Főképen — logikus módon — oly nyersanyagok elosztására nyert alkalmazást, melyek több különböző iparág szükségletéhez tartoznak. L. Richard Riedl: Denkschrift über die Aufgaben der Übergangswirtschaft, Wien, 1917.

² Épen mert az osztrák Kriegsverbandok szervezete már a kényszerszindikátusok szervezetének elveit foglalja magában, organizációjuk közelebbi ismertetését és e szervezet részleteire való kitérést ez utóbbiak tárgyalása sorára tartom fenn.

üzemi és üzleti viszonyai összeségének központi irányítását valósítják meg.

Míg nálunk és Németországban, mint az ennek szentelt későbbi fejtegetésekben látni fogjuk, a kényszerszindikátus intézménye egészen önálló koncepció gyanánt jelentkezik (részben a központok rendszerével való egyidejűség mellett), addig épen az osztrák példa, — a megtalált és helyesnek vélt külső keret, egy változatlan szervezeti forma egyre több és több tartalommal való kitöltése egészen a kényszerszindikátusi hatáskörig, — abból a szempontból figyelemreméltó, hogy szemléltetővé teszi, mennyire természetes és kontinuitásos fejlődési processzus visz el a gazdasági organizáció egyre tökéletesebb kiépítéséhez. A fejlődés Németországban és nálunk kevésbé egységes képet mutat, ugrásszerű és ezért látszólag szerveslenebb volt, mert nemcsak az új gazdasági szervek hatásköre, de azok szervezeti formája sem mutatja azt az organikus egységet, melyet az osztrák példa tár elénk; de épen ez utóbbi példa ismeretében nem eshetünk abba a kísértésbe, hogy a fejlődés rendszertelenségéből az egész átalakulási processzus önkényszerűségére, természetellenességére vonjunk következtetést, hanem ellenkezőleg, azt kell felismernünk, hogy a legkülönbözőbb utakon és egyenlőtlenül tudatos irányítás mellett a fejlődés folyama, pusztán a történelmi szükségszerűségek erejétől hajtva, végre mindhárom szövetséges országban egyazon mederbe torkollik.

De ha ez a megismerés három, bizonyos fokig egymással gazdasági közösségben élő és nagyjából azonos helyzetben levő hadi szövetségesre való vonatkozásban, magában véve nem fogadható is el a gazdasági élet állami szervezése irányában ható erők általános érvényének bizonyítékául: annál teljesebb mértékben nyújtja ezt az igazolást az a nálunk alig ismert tény, hogy úgy az ellenség országaiban, mint a semleges államokban, egészen hasonló és legfeljebb a tempó és a mérték tekintetében eltérő tünetek dominálják a gazdasági fejlődés alakulását. Áll ez még Amerikára is, mely a háború első éveiben megőrzött semlegessége révén elért páratlanul kedvező világgazdasági pozíciója, erőforrásainak relatív érintetlensége, ellenséges invázió fenyegetésének és a kiheztetés veszedelmének, s általában bármily gazdasági izoláltságnak hiánya mellett — mégis kénytelen volt nagy mértékben áttérni a központi hatalmak által inaugurált új rendszerre. Kénytelen volt tehát nem a háború-

okozta elszigeteltség okából — mely Németországban a közvetlen impulzust az állam beavatkozásához megadta, ezzel azt az optikai csalódást keltve, mintha specifikus háborús rendszabályról volna csak szó; — hanem éppen ellenkezőleg, Amerika splendid isolationjának feladása — bármi paradoxul hangozzék is — volt az, mely ezt a nemzetet a régi gazdasági rend elhagyására készítette. Abban a pillanatban ugyanis, midőn Amerika sorsát a többi ententeállamokéhoz kötötte és ezzel bizonyos vonatkozásban legalább, lemondott azon kiváltságos helyzet élvezéséről, melyet számára a tőle távol dülő idegen háború konjunkturája teremtett; abban a pillanatban, midőn a fegyvertársi viszony nivelláló hatása révén hadviselő társai *deficités gazdálkodásának* részesévé vált, midőn, még tárgabb értelemben, beolvadt ama deficités világ gazdaságba, mely az emberiség fokozott háborús jószágfogyasztásából és csökkent produktív termeléséből előállott — reá is kezdtek kihatni ugyanazon erők, melyek más-más külső körülmények közt — csak a gazdasági deficit közös szignaturája alatt — az egész emberiség népei gazdálkodásának rendjét átalakították.

És éppen, mert a közép-európai csoport országaiban, mint kimutatni igyekeztem, a hadigazdaság intézményei túlnyomórészt csak oly értelemben kényszerrendszabályok, hogy a nagyobb produktivitás kényszerét jelentik, nem pedig, mint az egyéb vonatkozású hadiintézmények jó része, ideiglenes áldozatot a produktív munka rovására «magasabb állami célok» érdekében; vagyis, minthogy a hadigazdasági intézkedéseknél nem csak a cél, de maga az eszköz is közvetlen előnyt jelent az összeség szempontjából — az ellenséges országok már ez okból is kénytelenek voltak, ha saját deficités helyzetük nem is szorította volna rá őket a kényszer erejével a többtermelés e rendszerének adoptálására, alkalmazkodni a mi rendszerünkhöz, saját versenyképességüknek fenntartása érdekében.

S valóban azt látjuk, hogy túl azokon a már érintett apróbb és részben ideiglenes jellegű rendszabályokon, melyek a közellátás legakutabb problémáival kapcsolatosak — az egész termelés és forgalom rendjének megszerzése tekintetében is — a világ összes államainak gazdasági élete, melyek valamilyen módon bele vannak kapcsolva a deficités háborús világ vérkeringésébe, a legradikálisabb átalakuláson ment és megy keresztül. A fejlődés üteme és iránya természetesen nagyon eltérő, de

egyre világosabban bontakozik ki az alapvető tendencia egységessége.

A dolgok kifejlődése ép ezért az entente-országokban, melyekben a háború kezdetétől fogva peripherikus helyzetük s a világ-gazdaság nagy rezervoárjával való kommunikáció kevésbé érezhetővé tette a belső gazdasági helyzet egyensúlyának felborulását, nem mutatja ugyanazt a fokozatos, csirából való organikus kifejlődést, mint nálunk, hanem sok tekintetben úgy jelentkezik, mint a nálunk elért kész fejlemények, a végső eredmények egyszerű reprodukciója.¹ Hogy éppen Amerika példájánál maradjunk: a közbenső stádiumok átugrásával röviddel a háborúba való beavatkozása után érkezettnek látjuk ezt az országot gazdasági életének egyes ágaiban a kényszerszindikátus egy formájának megvalósításánál — tehát egy oly rendszabálynál, mely éppen nálunk Magyarországon már nem is annyira egy hadigazdasági fejlődési processzus utolsó láncszemeként, mint inkább e láncolat átmenet-, illetve békegazdasági folytatása gyanánt jelentkezik.

Egyik fontos megnyilvánulása az ilyen állami szervezésnek Amerikában, melyről pontosabb adatokat sikerült szerezni, a vasúti társaságok pooljának megteremtése. A vasúti forgalom militarizálása nálunk magától értetődő egyszerű háborús rendszabálynak látszik, Amerikában azonban nem az; hiszen ott a hadszínterek az ország határaitól s a vasutak forgalmi szférájától távol esnek. Azonfelül tudvalevőleg az amerikai vasutak számos, részben egy és ugyanazon vonal tekintetében is konkurráló magántársaság tulajdonában vannak és az állam eddig, míg a vasutak teljesítőképességének a szükséglethez való alkalmazkodására elégséges volt a szabad verseny erőinek természetes működése, nemcsak hogy nem mozdította elő a vasúti szolgálat tömörülés útján való organizálódását, hanem ezt, a szabad verseny jogrendjének szigorú őreként, törvényes intézkedésekkel egyenesen megakadályozta.² S mégis: mikor a há-

¹ Igaz, hogy viszont *extensiv* irányban jóval lassabban tud csak az ellenséges külföldön az új rend gyökeret verni, mint nálunk.

² Ismeretes a Sherman Anti Trust Law, mely az «államközi kereskedelemben» (interstate commerce, értve alatta az Unió egyes államai közötti forgalmat), tiltja a kereskedelmi és iparszabadság elvének megszorítására irányuló magánmonopólium létesítését célzó tömörülést («conspiracy in restraint of trade or commerce»); és Wilson trösztpolitikája a

borúban való részvétel folytán, a *maximális teljesítmény* elérése fontosabb céllá vált, mint a régi gazdasági dogmákhoz való ideológikus ragaszkodás: maga az állam volt az, mely szakított e rendszerrel, s a Railroads' War Board útján tervbevette az ország összes vasutainak egyetlen egységes szisztémává való egyesítését, (tehát nem államosítását). E hivatal 1917 november 24-iki ülésének határozata nyomán, elsősorban a keleti vasutak hálózata vonatott e terv megvalósításának körébe («pooling of the Eastern Railroads»), s az amerikai sajtó forradalmi ujtásként fogadta e rendszabályt. A «The Annalist»¹ című tekintélyes közgazdasági folyóirat így ír: «The pooling of the Eastern Railroads is a *fundamentally revolutionary step*. If all the 60,000 miles of track of the Eastern roads, all their 28,000 locomotives, all their 1.200,000 cars were owned by one company, receiving in revenue some 1.600,000,000 a year, each shipment would be routed over the most efficient route and transported by facilities that would get it where it was going in the best time and condition. That is just what is planned under the pooled operation of the Eastern Railroads, *directed by the Committee of Operating Vice Presidents* which has opened headquarters in Pittsburgh.»

Látnivaló ebből, hogy még az üzleti világ e kompetens organuma sem mint szükséges rosszat, mint háborús kényszerrendszabályt fogadja e forradalmi lépést, hanem mint a *gazdasági haladás egy tényezőjét*. S teszi ezt annak tudata ellenére, hogy a háború kataklizmájának lendítőereje nélkül ez a reform nem tudott volna megvalósulni — egyszerűen a mult konzerváló erőinek, a történelemben is érvényesülő tehetetlenség törvényének okából. «If, five years ago, one had suggested that a shipment of freight consigned to the N. Y. Central Railroad at Chicago be routed over the tracks of the Pennsylvania, because the Central's tracks were crowded... he would have been regarded as a very poor jokesmith...»

Ime, egy nagyon frappáns példája annak, hogy az ú. n. háborús kényszerrendszabályok igazi életeleme nem a háború,

háború előtt tudvalevőleg éppen e törvényes tilalom szigorú érvényrejtését céllozta.

¹ The Annalist, New-York, 1917. december 3.

² L. u. o.

hanem a nagyobb gazdaságosság, míg magával a háborúval való okozati összefüggésük csak másodlagos és tekintélyes részben lélektani momentumok, a háború által kiváltott nagyobb cselekvésbeli lendület, elnyomott konzervatív gondolkozási tényezők stb. számlájára írandó.

Angliában a fejlődés ismét némileg eltérő irányt vett, bár szemelláthatólag ugyanazzal az elvi alaptendenciával. Smith Ádám és Cobden hazájában nyanyis a tradíciók visszatartó ereje túlságosan intenzív még ahhoz, semhogy a fejlődés akadálytalanul mehetett volna természetszerű útjain előre. Anglia, fölrázva a háború fejleményei által annak eleven tudatára, hogy a legéletbevágóbb iparágak tekintetében szinte gyarmati viszonyba került Németországgal szemben, nekilátott ipara ezen elhanyagolt ágai «nacionalizálásának.» S eközben rájött, hogy azt a standardet, melyet Németország a legmagasabbfokú, bár békeidőben még túlnyomóan állami beavatkozás nélküli, szerveztség rendszerével elért, ott is csak hasonlóan koncentrált gazdasági rendszer útján lehet elérni. Amde amit Németország egy természetes évtizedes fejlődési processzus hosszú fokozatos folyamata útján és a békeidők fölös jólétének a gazdaságosság teljes mértékét nélkülözni tudó állapota közepette, könnyű szerrel valósított meg, azt Anglia máról-holnapra, háborús gazdasági viszonyok közt, csak tudatos centrális irányítás mellett kísérelhette meg létrehozni. És mégis: az angol kormánynak minden lépésénél, melyet a gazdasági életbe való beavatkozás irányában, még oly mérsékelt radikalisszellemben bár, tenni óhajtott, a parlament hatalmas konzervatív erőtegyezőnek bizonyult, melyet leküzdeni nem könnyű feladat volt. Így, midőn nemzeti festékipar megteremtése érdekében csak egy ú. n. «vegyesgazdasági» vállalkozásnak (a British Dyes Ltd.-nek) állami tőkerészvételrel és vezetéssel való megalapítását tervezte a kormány, a parlament liberális többségének nagy ellenállását kellett leküzdenie.¹ Látván azonban a gazdasági jogrend teljes átalakulását, s ennek kedvező hatásait Németországban, a *versenyképesség megóvásának parancsoló szüksége* az angol

¹ L. dr. Waldemar Koch: Handelskrieg u. Wirtschaftsexpansion. Überblick über die Massnahmen und Bestrebungen des feindlichen Auslandes zur Bekämpfung des deutschen Handels u. zur Förderung des eigenen Wirtschaftslebens. Jena, 1917. 56--57. old.

doktrinarizmust lassankint, kivált utóbbi időben, mégis lefegyverezte annyira, hogy ma már az állam kényszerbeavatkozásának jogszerűsége általánosan el van ismerve, s lassú, de fokozatos kiépítésben van az új szisztéma. Körvonalai kibontakoznak azon állami szakbizottságok a gazdasági élet nagy részét behálózó rendszerében, melyeket Runciman volt kereskedelmi miniszter küldött ki az egyes iparágakban szükségesnek mutatkozó intézkedések tanulmányozására. Ezen bizottságok működéséről s annak közvetlen eredményeiről nem sikerült pozitívumot megtudni, azonban magának az ipar organizációjának egyes konkrét tényei ismeretessé váltak, sőt ezek dr. Koch idézett terjedelmes és alapos munkájában már valóságos rendszerként jelentkeznek.¹ Ha tudjuk, hogy Németországban is a kényszer-társulás intézményeinek nagy része nem közvetlen kényszer, hanem inkább csak presszió, a kényszer kilátásba helyezése útján valósított meg, akkor közelfekszik az az analógia, hogy ama koncentrációs intézmények is, melyekről az angol ipart illetőleg tudomásunk van, ha külső megjelenési formájukra nézve az illető iparág szabad szervezeteinek látszanak is, nem nélkülözik végeredményben az okozati kapcsolatot a fenti kormányintézkedéssel: amit annál inkább feltehetünk, mert a fejlődés irányának egyöntetűsége központi irányításra, a szervezetek zárt (outsiderektől ment) volta pedig hatósági intervencióra vall.

Külön kell foglalkoznunk, mint a legátfogóbbal és, úgy-

¹ L. id. mű 34–67. old. E nagy anyagból példaképpen kiemelem a bőrpar nagy szervezetét, a «National Leather Goods Manufacturers' Association»-t; a játékipar terén, (melynél eléggé kidomborodik a hadi-érdektől független tisztán gazdasági jelentőség) közvetlenül a háború kitörése után, még 1914 szeptemberben alakult «British Toy Association»-t, melynek feladatköréhez az «egységesítés» is tartozott. Míg ez a szervezet közelebbről meg nem állapítható «érdekeltség» részéről alapított, utóbb a gyárosok és nagykereskedők együttes részvételével még szélesebb alapon jött létre az «Incorporated Association of Toy Manufacturers and Wholesalers», mely neve után ítélve trösztyszerű alakulatnak látszik. A kémiai iparban a «British Chemical Manufacturers' Association» Koch szerint az összes jelentősebb kémiai ipartelepeket egyesíti. Ugyanez az állami közbelépésre látszik megvalósultnak a hajóipar «normalizálása», valamint a fémiparban is egyes normáltípusok bevezetése — stb. mindmennyi kezdő tünete az individualisztikus gazdasági rend alkonyának a gazdasági liberalizmus történelmi hazájában is.

látszik, legújabb keletűvel valamennyi ily szindikátusszerű angol szervezet közt a «British Manufacturers' Corporation»-nal. «This concern is to unite British manufacturers and producers into one large body for the specific purpose of securing more orders from oversea. This is in line with what has been declared the «considered policy» of the Board of Trade, viz., the establishing of combines and cartels in British industry.» (The Journal of Political Economy 1918 februári számából, 109–110. old.) Ugyanitt találunk egy idézetet az «Economist» 1917. dec. 1-i számából, mely szerint Paish, a Board of Trade egy képviselője, tehát a legnagyobb mértékben kompetens hivatali személy, a Brassmasters' Association of Birmingham egy ülésén kijelentette, «that competition among British manufacturers did not do any good to the country and that competition must be done away.» A békeidők hangjához szokott fülnek hihetetlenül hangzó szavak, melyek ime a gazdasági liberalizmus megkövültnek hitt rendszere miliójéből, mértékadó egyéniség szájából hirdetik a gazdasági gondolkodás forradalmát Angliában is. Az Economist egyik újabban ideérkezett számában (1918. június 1.) pedig már egy, bár még csak általános körvonalaiiban kidolgozott konkrét tervezetét találjuk az *elektromos erdőgazdaság* állami vezetés alatt álló centralisztikus megszervezésének. E feladat megvalósításának előkészítésére a Board of Trade külön bizottságot küldött ki, mely elvi álláspontját határozati javaslatban precizizozta; ebben egyebek közt e nevezetes megállapítások foglaltatnak: «... 3. That the present system under which a supply of electricity is provided in a large number of small areas by separate authorities is the result of a policy adopted at a time when the applied science of electrical engineering was in its infancy, and is incompatible with anything that can now be accepted as a technically sound system ... 5. That a comprehensive system for the generation of Electricity, and where necessary, reorganising its supply, should be established as soon as possible.» Végül megemlítenő még a National Guilds mozgalom, mely a céhrendszer alap gondolatát akarja az ipar nemzeti megszervezésében Angliában újra életrekelteni. (L. The Nation, New-York, 1918. május 25-iki számát.)

Hasonló képet mutatnak a többi ententeállamok is. Franciaországban pld., hol nyilván szintén elsősorban a festékipar volt az, mely a szervezés előnyeire elmaradottsága miatt legsürgő-

sebben szorult rá, példának okáért a «Syndicat National des Matières Colorantes» úgylátszik a «kényszerszindikátusok» minden attributumával felruházott; új festékgyárak alapításának engedélyezési jogát is reáruházta a kormány.¹

E tanulmány keretein kívül esik, a külföldön észlelhető gazdasági organizációs és koncentrációs áramlatok szisztematikus leírását adni; s a fentiekben minden rendszeresség nélkül felhozott egyes jellegzetesebb adatoknak rendeltetése csak az, hogy egyes extrém példákkal is illusztrálják, mennyire általános és a közvetlen hadiszükségletektől, vagy hadihelyzettől független követelménnyé vált — a világgazdaság termelési-fogyasztási mérlege felborulásának pillanatában — az egész gazdasági élet új orientációja s vele párhuzamosan a gazdasági jogrend átalakulása, adminisztracionalizálódása.

Szemben azzal a világos és félreismerhetetlen képpel, melyet a gazdasági élet rendszerének organikus átalakulásáról ilyképpen úgyszólván az egész kulturvilág minden részében mutatkozó tüneteknek genetikus összehasonlító szemlélete nyújt: a «hadigazdaság» irodalmának egész könyvtárát kitevő komplexusában alig akad egyetlen munka, mely helyes és gyakorlatilag hasznavehető beállításban tárgyalná a kérdést és helytálló módon vonná le az eddigi fejleményekből a közeljövőre adódó tanulságokat. Kétségbe kell esnünk, ha olyan emberek is, kik módszeres tudományos gondolkodásuk fátylájával vannak hivatva a gyakorlat emberei számára az utakat megvilágítani, éppen ebben a legéletbevágóbb, minden nemzet számára legsorsdöntőbb kérdésben: a jövő szükségszerű gazdasági jogrendjének megállapításában, veszítik el a szigorú tudományos dialektika talaját lábuk alól. A tudománytalan gondolkodás két végletével találkozunk a hadi- és az ú. n. «átmenetgazdaság» íróinál (mely utóbbi fogalom különben, mint később rátérek, szintén áapos revízióra szorul). Az egyik csoportja az íróknak a fejlemények megítélésében a régi individualisztikus rend örökérvényűségének fikciójából indul ki, s ehhez képest természetesen minden azzal nem kongruáló jelenségben nem valamely organikus fejlődés elemeit, hanem csak kivételt a szabály alól, pillanatnyi deviációt ismer fel. Ebből a hamis diagnózisból aztán hamis irányelvek adódnak a jövőre

¹ L. Koch id. műve 99. old.

nézve: a célt a régi rendszer retablirozása képezi, nem pedig a gazdasági jogrend hozzáalkalmazása az új igényekhez. Jellemző erre a felfogásra Karl Diehl tanár ismert tanulmánya: «Deutschland als geschlossener Handelsstaat im Weltkrieg», melyben a neves szerző így ír: «Der Krieg hat keineswegs die Unhaltbarkeiten der privatrechtlichen Wirtschaftsordnung gezeigt, sondern nur gewisse Lücken in der Versorgung mit Nahrungsmitteln und Rohstoffen hervortreten lassen. Diese Mängel können aber sehr wohl durch entsprechende wirtschaftspolitische Massnahmen beseitigt werden, ohne dass die Grundlagen unserer Wirtschaftsordnung geändert werden müssen.»

Ugyanígy nálunk Fellner Frigyes, egyébként gondolatokban gazdag tanulmányában² — egyikében ama sajnós nagyon kevésszámú munkáknak, melyeket az átmenetgazdaság legégetőbb és legaktuálisabb problémáinak a mi irodalmunk, oly éles ellentétben a német tanulmányradattal, szentelt — kiindulási pontjául a régi rendet fogadja el a maga változhatatlanságában, midőn felállítja a tételt, hogy «az átmeneti gazdaság szabályozásánál tehát alapelvül szolgáljon, hogy a gazdasági tevékenység az állami befolyásolás útján csak a viszonyok által megkövetelt mértékig és időtartamig legyen korlátozva.» Nem vetődik fel tehát még ez originális gazdasági gondolkodó előtt sem, mielőtt e mondatot leírná, a kérdés, hogy vajjon csakugyan a status quo ante helyreállítása, az individualisztikus gazdasági jogrend in integrum restitúciója, oly önmagáért való, önmagától értetődő cél-e, melyet minden különösebb megfontolás nélkül kiindulási pontul elfogadhatunk, vagy pedig, hogy ellenkezőleg a háború s annak tapasztalatai nem tanítottak-e meg bennünket a gazdasági kényszerorganizáció intézményeinek oly, a hadiérdektől és a háborús izoláltság állapotától egyaránt teljesen független, tisztán gazdaságosságheli előnyeinek megismerésére, melyek magának a *célkitűzésnek* revízióját is indokolják az átmeneti gazdaság programjának megállapításában!

A másik, még gyakoribb, de nem kevésbé téves felfogás, mellyel az idevágó irodalom hátralevő részében csaknem kivétel nélkül találkozunk, helyesen felismeri ugyan a hadigazdaság tüneteiben egy erőteljes és organikus történelmi fejlődési processzus megnyilvánulásait, de ahelyett, hogy ez individuális

² 23. old. — «Az átmeneti gazdaság kérdéseiről», Budapest, 1917.

jelenségekből egyéni konkluziókat vonna le, egyszerűen be-
skatulyázza azokat egy már régen készenlevő, de e jogrend
lényegét nem fedő kategóriába, minden további nélkül ráhúzza
az «államszocializmus» bő köpenyét egy bár eszmei tartalma
szerint valóban szocialisztikus, de konstrukciójának formáját
mégis a kapitalizmustól kölcsönző, s így az eddigi dogmatikus
sémák egyikébe sem beleilleszthető, tehát egészen új szocio-
lógiai koncepciót jelentő jogrendre.

Sajátságosképen maga a szociáldemokrácia s illetve tudomá-
nyos képviselőinek egy része volt elsősorban az, mely «a
szocializmus térhódításaként» üdvözölte s ismerte el már a háború
elején mutatkozott jelenségeket is («Brot- und Mehlkartensozia-
lizmus»),¹ s annál inkább a későbbi organizatórius rendszabá-
lyokat. Hugo Heinemann a hadigazdaság intézményeiben egye-
nesen «a háborús idők szocialisztikus vívmányát» ünnepli,²
Haenisch szerint pedig a hadigazdaság intézményei «Meilen-
steine auf dem Wege zum Sozialismus.»³ De a polgári tudomá-
ny is magáévá tette a szociáldemokrácia egy részének téve-
dését. Így Plenge münsteri egyetemi tanár «Eine Kriegsvor-
lesung über die Volkswirtschaft» c. tanulmányában kereken
kimondja a háború gazdasági fejleményeiből vont következte-
tésekképpen: «Vor dem Kriege war die Volkswirtschaft Kapita-
lizmus nach dem Kriege wird sie... Sozialismus sein.»⁴ És
Naumann is, ki e tekintetben egyébként kivételesen elég
világosan látja meg a kibontakozó új rend körvonalait, bele-
esik abba a fogalomzavarba, hogy *egy sui generis jogrendet,*
melynek természetrajzát a fejlődés helyes és tudatos irányítása
érdekében vizsgálni éppen legelsősorban jeladata volna a szak-
irodalomnak, egyszerűen egy egészen más, rég kialakult teória
kereteiben véli elhelyezhetni. Ha Naumann azt mondja, az új
rend legfőbb kritériumaképpen: «*Der Staatssocialismus hat über*
Nacht Riesenschritte getan»⁵ akkor ez annál meglepőbbben hat,
mert éppen Naumann az, ki ugyanazon munkájában kevéssel
utóbb elég világosan meglátja, hogy a szocializmus három, el-

¹ L. «Der Kampf» IX. évf. 8. sz. 282. old.

² L. «Die sozialistischen Errungenschaften der Kriegszeit» c. tanul-
mányát.

³ Id. a «Kampf» id. helyén.

⁴ 23. old.

⁵ Mitteleuropa (Volksausg.) 131. old.

eddig elképzelt formájának: az «államszocializmusnak», a
«vállalkozói szocializmusnak» és a «munkásszocializmusnak»
(Staatssocialismus, Unternehmersocialismus, Arbeitersocialis-
mus) egyikét sem valósítja meg az új jogrend.¹ Naumann ugyan
így látja, hogy, ha e képletek egyike sem ment is át tiszta
formájában a valóságba, de a háború alatt kibontakozó rend
e fogalmaknak bizonyos kombinációit, bizonyos közbenső for-
máit mégis megvalósítja. Mi ezzel szemben úgy vélnők, hogy
már a szocializmussal való pusztán hasonlat is helytelen, s csak
arra alkalmas, hogy megtéveszsen bennünket e jogrend reális érté-
kelésében s kritikájában. Hiszen éppen az, ami az elméleti szocia-
lizmus legfőbb fogalmi tartalmát teszi: a produkciónak a szocia-
liztikus hatalmat gyakorló tényező (pl. a munkásság, az állam)
részéről való kisajátítása, monopolizálása, az új rendben nem való-
sul meg; a termelés kapitalisztikus formája változatlanul meg-
marad, ha az állam, a közösség viszonya e kapitalizmushoz
meg is változik. Megváltozik két irányban: külsőleg az állam
irányító befolyásának alapvető módosulásával, a szabad gazdál-
kodás jogrendjének a kötött gazdálkodás jogrendjével, a szabad
magánverseny a magánmonopólium alapítása jogáig is el-
menő elvének a kényszerű és kötött magánmonopólium elvé-
vel, az ellenőrizetlen relatív magánmonopóliummal, a közérdekű
abszolút magánmonopóliummal való felváltása révén. Belsőleg:
az állam maga is kapitalista részesévé válhat a magánmono-
póliumos rendszernek, anélkül, hogy azt egyúttal a saját bü-
rokratikus és így kevésbé alkalmazkodóképes adminisztráció-
jának organizmusába kellene beolvasztania. Így ez a «Gemeinwirt-
schaft» — a magyar nyelv még nem formált ki magából egyenértékű
megjelölést az új fogalom számára — a szocializmus és a kapita-
lizmus határait valósággal elmosza, anélkül, hogy voltaképpen
akár egyik, akár a másik rovására «kompromisszumot» jelentene.
Egyszerűen az ellentétek vonalán kívül eső irányban keresi meg.

Ha szabad megkockáztatni azt, hogy már most bizonyos
történelmi perspektívát adjunk annak, ami éppen csak jelenleg a
szemeink előtt van kialakulóban, azt mondanám, hogy az új
rend a história erői által váratlan, elemi módon felszínre ve-
tett döntésnek látszik a kapitalizmus és szocializmus évszázá-
dos harcában; egy oly megoldásnak, mely — súlyos csalódásául

¹ U. o. 136. old.

annyi szociológiai prognosztikának — teljesen kívül esik a háború előtti gyakorlati próbálgatások és elméleti kombinálások vonalán egyaránt. Midőn *betetőzi a kapitalizmus épületét, de egyben teljesen átalakítja annak viszonyát az államban megtestesült közérdekhez* — oly megoldást nyújt, melyet, mint a végletekig menő osztályharcban fenyegető s kiváltkép a mai sorsdöntő viszonyok között mindenképen elkerülendő társadalmi katasztrófa elhárító alternatíváját, a polgári osztályoknak és a szociáldemokráciának egyaránt örömmel kell üdvözlönie. Ez utóbbiaknak annál inkább, mert az új rend, mint a kapitalizmus legvégső kielézési lépése, a természetes átmenetet képezi az ilykép közcélúan megszervezett gazdasági apparátusnak a köz, a dolgozó tömegek kezébe való tényleges átmenete felé, mi e közbenső fok révén annál simábban és megrázkódtatás nélkülibb módon történhetik majd meg, mert a *munkásság haszonrészese* — tehát a termelés részbeni szocializálása — az új gazdasági szervezet koncepciójának egyik harmónikusan beilleszkedő, legfőbb alkatelemét kell, hogy már most képezze.

Merőben meddő elméleti vállalkozás volna egyébként a «Gemeinwirtschaft» ezen kapitalisztikus rendszere és a szocializmus rendszerének már ma azonnal és integrálisan való megvalósulása között kritikai alapon választani akarni. A fejlődés természetes folyamata fajt accompli-t teremtet, még pedig aránylag nagy megrázkódtatások nélkül készítve elő, mint láttuk, egy oly döntést, mely végtére is a *szocializmusnak, ha nem is dogma szerinti formáját, de elvont esemei tartalmát mégis érvényre emeli: a közérdeknek a magánérdek fölé emelését, miként az állami életnek minden más ágában, úgy mostantól kezdve a gazdasági életben is.* De ha a fejlődés útját a történelmi alakulások nagy körvonalaiban eldöntötték is, a mikénti megvalósítás a tudatos gazdaságpolitika irányító befolyásának még engedelmessé válik. S a következő fejezet feladatát éppen az képezendő: az eddigi tapasztalatok taglalása kapcsán megvizsgálni, mily irányú és mily mérvű kifejlődése az új gazdasági rendnek látszik kívánatosnak s az eddigi, a központok gazdálkodási rendjéből egy magasabb evolúciós lépésre való kibontakozó fejlődés legújabb produktumainak is figyelembevételével, taglalni azokat a gyakorlati irányelveket, azokat a formákat és kereteket, melyek az államnak a gazdasági élethez való külső és belső vonatkozásbáhozásánál ma irányadók és a közeljövőben irányadók kell, hogy legyenek.

II. FEJEZET.

A gazdasági élet autonóm alapon való állami megszervezése.

— Átmeneti gazdaság: Kényszerszindikátusok. —

Ha magunkévá tettük az eddigi fejtegetéseknek azt a tanulságát, hogy a gazdasági élet rendje átalakulásának a háborúval való összefüggése tisztára incidentális; hogy az nem egyszerűen a fegyveres erők mozgósításának gazdasági korrelátuma, nem a háború, hanem csak egy a háború által véletlenül előidézett állapotnak: a hiány, vagy helyesebben a fölösleghiány állapotának következménye — akkor megdöbbentő világossággal tárul elénk az «átmenetgazdasági» problémának oly képe, mely merőben elüt e kérdés közkeletű koncepciójától.

Igazat adhatunk a Kereskedelmi és Iparkamara egyik előterjesztésében¹ foglalt azon vélekedésnek, hogy «ha a háború rövidesen véget ért volna, valószínű, hogy minden háborús intézkedés a jövőre való nagyobb hatás nélkül érvényét vesztenne volna, gazdasági és társadalmi életünk a régi mederbe térhetett volna vissza». Ebben az esetben ugyanis az ország, illetve az egész emberiség gazdasági értékállománya számottevő, tartós kihatású csökkenést nem szenvedett volna, a produktivitásnak a régi eszközökkel való némi fokozása könnyűszerrel és gyorsan helyreállította volna a gazdasági élet régi plethorikus állapotát, úgy hogy a strikterbb organizáció és állami beavatkozás alig kicsirázott tünetei ép oly gyorsan visszafejlődtek, a régi rend konzervatív erői ismét felülkerekedtek volna. Ebben az

¹ Kovalóczy id. referátuma «Az ipari termelés szervezése tárgyában» 4. old.

esetben a régi rend, ha csak valamely más, nem szükségszerűen háborús eredetű termelési krízis sem metszi el hirtelen létének fonalát, folytathatta volna relative improduktív existenciáját mindaddig, míg végül lassan fel nem éli magát, mint minden rendszer, mely történelmi létjogosultságát elvesztette.

A háború éveken át való elhúzódása s az ennek nyomában járó, a történelemben páratlan értékrombolás és produkciócsökkenés azonban egészen más prognózist involvál. Amíg a háború tart, addig szükségszerűleg minden népnél folyik tovább az a gazdálkodási mód, melyre joggal illik a «gazdasági végkiárúsítás» elnevezése: a termelési eszközök és anyagok megfelelő pótlás nélküli konzumpciója. A tőkék felélése révén pillanatnyi könnyebbség érhető ugyan el; de épen ezért a gazdasági erőfeszítések, melyek a gazdálkodás ezen fázisával esnek egybe, elenyészően kicsinyek azokhoz képest, melyek a háború után következnek el, midőn a *kurrens szükségletek kielégítésének feladata a felemészett tőkék rekonstrukciójának gigászi terhével párosul*. Ez a megfontolás már magában véve képet adhat arról, hogy, ha már a háború során is a gazdasági mérleg helyzete az individualisztikus rend korlátozott produktivitásával nem érhetette be, mily fokozott mértékben lesz szükség a háborúban kialakulásnak indult, gazdasági szervezésen alapuló új rend fokozott produktivitására és a gazdálkodás rendjének az *összeség* gazdasági érdekének szempontjaival való átítatására a rekonstrukció időszakában, a háború után.

A háború által előidézett értékpusztítások és illetve ezeknek a jövő szempontjából különösen fontos része: a *tőkeállomány* csökkenése tekintetében a legkompetensebb tényezők véleményében is a két szélső felfogásbeli pólus között minden képzelhető változatot feltalálhatunk. Steinmann-Buchernek, a német nemzetvagyon hírneves becselőjének álláspontja: «Das deutsche Volksvermögen hat während des Krieges nicht ab-, sondern zugenommen,» elég éles ellentétben van az «Európa bankrottjáról» való szólammal, mely már jóval korábban, még az első háborús év során indult el útjára egy angol parlamenti felszólalásból s mint egy vészkiáltás szántotta végig az egész szakirodalmat. A számszerű adatok, melyekre ez a pesszimiztikus felfogás támaszkodott, tényleg megdöbbentők. A kopenhágai «Társaság

¹ Deutschlands Volksvermögen in Krieg; Stuttgart 1916., 40 old.

a háború szociális hatásainak tanulmányozására» a két első háborús év hádikiadásait (1916 augusztus 1-ig) az összes hadviselő államok részéről együttesen 205 milliárdra becsülte,¹ mely összeget Lansburgh elég plauzibilis alapon 300 milliárd márkára korrigálja. Az első négy háborús évre tehát a legminimálisabb számítással is, vagyis ha a hádikiadások évi összegét konstánsnak tekinthetjük, 600 milliárd márka, vagyis a jelenlegi árfolyamon számítva közel 1000 milliárd (egy billió) korona hadi összkiadás esnék — körülbelül annyi, amennyire Németország és Anglia össznemzetvagyonra együttesen a háború kitörésekor becsülhető volt. S ha már az első két háborús év végén Lansburgh számítása szerint a fő hadviselő államok nemzetvagyonának egyenkint egy negyedrésze elveszettnek látszott,² ma ugyanily alapon a hadviselők nemzetvagyonának, benne elsősorban termelő tőkéinek is, legalább felét elveszettnek kellene tartani.

Nyilvánvaló, hogy, ha komoly szakemberek számításai annyira ellentmondó eredményekre vezetnek, hogy az egyik vagyongyarapodást, a másik pedig katasztrofális méretű vagyonpusztulást konstatál, ez az eltérés nem tulajdonítható pusztán számítási módszerbeli eltérésnek. Az ily mélyen járó disszenzus csak a becslés *szempontjainak* különbözőségében kereshető — és nyomban hozzátehetjük, hogy *mindkét* felfogás hamis szempont, sőt alapjában véve ugyanazon hamis szempont kifolyása. Azok, kik a háborúban tapasztalható rengeteg pénzbőségben a nemzeti vagyon gyarapodásának tünetét üdvözlik, ép úgy, mint ellenfeleik, kik a hadiadósság elnyomó súlyú teljes összegében a nemzeti gazdálkodás deficitjét látják megtestesítve, abban a közös hibában szenvednek, hogy — Oppenheimer szellemes kifejezésével élve — nem tudnak keresztültekinteni a «pénzfátyolán», s így az abnormis pénzbeli eltolódásokat, melyek pedig valójában csak a vagyoneeloszlás, nem pedig a nemzeti vagyonnalag változásának tünetét képezik, közvetlen vonatkozásba hozzák a nemzetvagyonnal. A különbség csak az, hogy míg az egyik véglét a *magánosok* részén lévő *pénzbőségből* indul ki egyoldaluan, addig a másik az *állam* pénzbeli *terhét*

¹ L. Alfred Lansburgh: Der internationale Kapitalmarkt im Kriege und nach dem Kriege; Stuttgart, 1916. 31. old.

² L. u. o.

látja csak; s egyik sem ismeri fel e két tényező oly közelfekvő kölcsönhatását. Az állam pénzügyi eszközeit tetszés szerint szaporíthatja, hiszen a pénzkibocsátás szuverén jogát képezi; de épp úgy, mint ahogy a pénzsaporítással nem gyarapítja egyúttal a nemzeti vagyonállományt, épp úgy nem csökkenti azt saját, részben épen e pénzkibocsátással kapcsolatos, eladósodásának mértékében. De még ha e kölcsönhatás helyes felismeréséből indulunk is ki, a merő pénzben való gondolkodás zsákutcába jut; hiszen — a háborúban, kivált nálunk, nem túlságosan jelentékeny külkereskedelmi forgalmat leszámítva — minden fillér, melyet az államkincstár elkölt, viszont az egyes állampolgárok vagyonszaporulataként jelentkezik; ami az államnak adóssága, az hitelezőinek — túlnyomórészt állampolgárainak — aktivája; s így ily okoskodás mellett a gondolatsor logikus végigvitelével, arra a következtetésre kellene jutni, hogy a nemzetvagyon a háborúban számottevő változáson egyáltalán nem megy, sőt nem is mehet keresztül.

Nyilvánvaló azonban, hogy ez is képtelen, a legegyszerűbb tényeknek ellentmondó eredmény volna. A pénznek az áruhoz való értékviszonya ugyanis nem lévén konstans, helytelen már az a kiindulási pont is, mely pénzben kifejezett állami terhek, vagy a polgárok pénzben kifejezett vagyongyarapodása, vagy akár mindkettő egybevetése alapján akar a nemzet valódi — jószágbeli — vagyonállagának alakulására következtetést vonni. De helytelen ezen okoskodás azon további okból is, hogy míg a háború költségei egyfelől nemcsak az állam háborús kiadásaiiban, hanem az egyes polgárok különféle jellegű károsodásaiban is kifejezésre jutnak, másfelől az állam háborús kiadásai sem mindig jelentenek végeredményben tiszta vagyonemésztést, hanem gyakran produktív természetűek (ilyenné válhatnak például az állam által kifizetett összegeknek a békegazdaság céljait is szolgáló investíciókra való fordítása által), s így a nemzetvagyon szempontjából a — külső megjelenési formája szerint bár homogén — államteher egyik része aktivumot, a másik passzívumot jelent.

Látjuk tehát, hogy a háború pénzügyi adatainak ismerete még csak alig is visz közelebb a háború tényleges nemzetvagyonbeli veszteségeinek helyes értékeléséhez. Ámde, hogy ily veszteség páratlan arányokban a legtöbb hadviselő nemzetnél bekövetkezett, az ily számszerű támaszpont nélkül is két-

ségtelen. A legproduktívabb munkaerőknek a háború viteléhez bár elkerülhetetlen, de a közvetlen termelési processzus szempontjából mindenestre improduktív hadiszolgálatok már magában véve oly mértékben csökkentik a termelést, mely valószínűleg — számbeli adatokkal nem operálok, mert hisz ezek ismét csak teljesen fiktívek lehetnének — legalábbis felér a legtöbb országban azzal a felesleggel, mely a háború kitörése előtt a nemzet évi átlagos vagyonszaporulataként jelentkezett. Ez aktivumtöbblet elmaradása a *lucrum cessans* a háborús évek gazdasági mérlegében. S így a háború mindazon terhei, melyek a munkaerők hadi igénybevételén felül még felmerültek: tehát a hadviselés anyagi szükségleteinek fedezése, a már meglévő álló- és forgótőkék (részben reprodukció nélküli) elhasználása, a hadviselés közvetlen pozitív károsításai, mindezek már *damnum emergens*ként kell, hogy elkönyveltessenek; ezek a nemzeti vagyonállag közvetlen csorbulását jelentik.

E tekintetben is meddő vállalkozás, számokkal való pusztán játék volna, összegszerű megállapításokat megkísérelni, ami különben tanulmányunk tárgya szempontjából nem is birna semmi érdekl. *Annál nagyobb fontossággal bír azonban feladatunk: a retablírozás útjainak felderítése szempontjából annak megállapítása, hogy e veszteségek mely funkcióit veszélyeztetik a gazdasági életnek, milyen vonatkozásban zavarják meg esetleg magának a gazdasági rendnek kontinuitását.* Mert pusztán erővesztés, a szervezet egyébkénti épsége mellett, még nem tesz szükségessé különösebb rendszabályokat; miként az emberi szervezet a kór megszűntével, úgy a nemzetek organizmusa is a normális viszonyok helyreálltával, gyorsan és automatikusan regenerálja veszteségeit. Kisebb, könnyebb lefolyású háborúk elég példáját nyújtották ennek. De ha, mint a jelen háborúban, a veszteségek oly méretűek és jellegűek, hogy a nemzetek gazdasági életében *organikus elváltozásokat* idéznek elő: akkor pusztán a szervezet automatikus regeneráló erőire bízni akarai a helyreállítás munkáját, valóban könnyelműség volna. Mert hiszen épen maga a szervezet vált deficienssé.

Az organikus baj, melyet a háború gazdasági téren előidézett s mely csak céltudatos beavatkozás útján küszöbölhető ki, az ország belső produktív tőkében beállott deficitnek a nélkülözhető s így külföldön értékesíthető fogyasztási cikkek vásárlóereje által fedezett mértéken túl való megnövekedése. Más szóval: éppen a

termelés, tehát a regenerálás eszközei — álló- és forgótőkék — emésztettek fel oly mértékben, hogy a termelés régi nivójának helyreállítása érdekében produktív tőkék tekintetében feltétlenül a külföldre leszünk utalva, — ami magábanvéve nem volna baj, hiszen normális időkben is a nemzetközi forgalom útján fedeztük nem egy fontos szükségletünket; de létproblémává válik azáltal, hogy az e termelési eszközök megvételéhez szükséges egyéb nélkülözhető javakkal sem rendelkezünk a szükségletet megközelítő mértékben sem.

A közkeletű felfogás azt tartja, hogy a valuta további romlásának elviselése árán az importszükséglet és az exportképesség közötti diszkrepancia áthidalható lesz. De ez is egyike azon szánjos tévhitnek, melynek kiküszöbölése annál fontosabb, mert a közfelfogás nyomán a felszínebb tudományos felfogás is kritikátlanul magáévá teszi. A valóság az, hogy mennél rosszabb a valuta, annál *nagyobb* exporttal kell az importot megfizetnünk, mert annál drágább, a mi pénzünk értékében kifejezve, a külföldi árú; s ha ideig-óráig valutánkat árú helyett elfogadja is a külföld, erre tartós gazdálkodást építeni nem lehet, mert mihelyt valamely külföldi országban devizánk tekintetében a telítettség állapota beáll — s ez állapot, rossz valutáról lévén szó, már csekély kínálatútlúságnál is bekövetkezik — a további import megfelelő árú- (illetve arany-)export nélkül nem lehetséges. Vonzó feladat volna e kérdés taglalását elmélyíteni, de ezzel túlságosan eltávolodnánk fejtegetéseink egyenes vonalától.

Az eddigiek szerint elég nehéznek, sőt paradoxnak látszó probléma megoldásához — hiszen a semmiből kell valamit előteremteni — a kulcsot az a megismerés szolgáltatja, hogy a felemésztett tőkéknek csak egy bizonyos kisebb hányada veszett el nyomtalanul, míg azoknak egy másik, sokkal jelentősebb hányada csak átalakult: *produktív tőkéből járadéktőkévé lett*. Más szóval: ha a munició, melyet négy háborús év torka elnyelt, ha a milliós hadsereg által felemésztett milliárdnyi élelem, a nemzetvagyon és a nemzet produktív tőkéinek csökkenését involválja is, ezeknek a javaknak, illetve tőkéknek *pénzben kifejezett ellenértéke* a magángazdaságok birtokában megmarad: *magángazdasági szempontból* vagyonszökkenést nem jelent. Nem az egyes tőkebirtokosok lettek szegényebbek, hanem az ő tőkéjük csak átalakult az állammal szemben fennálló

követeléssé, s a tényleges veszteség azután az állam ilykép előálló, egyelőre fedezetlen passzívájában nyer megtestesülést. Az állami gazdálkodás mechanizmusa azonban lehetővé teszi, miként állampénzügyi, úgy közvetve nemzetgazdasági értelemben is, a jelen terheinek sok esztendő folyamára felosztottan, a jövőre való áthárítását, más szóval a felemésztett tőkék túlnyomó részének szimbolikus formában: járadéktőke formájában való konzerválását és másodszeri értékesítését. Ilyképen nem csak fiskális szempontból adóztatik meg a jövő a jelen terheiért, de a nemzeti gazdálkodás szempontjából is a háború által felemésztett tőke nem egyszerre, hanem csak minden esztendőben annak egy-egy kis hányada kapcsolatik ki a termelés rendjéből. Ezt a processust, melyet *szimbolikus tőkegazdálkodásnak* nevezhetnénk, az állam kétféle úton valósíthatja meg: vagy pénzkibocsátó felségjoga útján papírpénzzel helyettesíti az elhasznált javakat, s e pénz beváltását függeszti fel az évek egy bizonyos sorára, *hogy addig a pénz képében az elhasznált tőkék tovább éljenek és produkáljanak* — mindaddig, míg aztán a produkció létrehozta azt a fölösleget, melynek segítségével a deficit fent leírt circulus viciosusából menekvés nyílik; vagy pedig konszolidálja tartozását s a kölcsöntörlesztési tervezet keretében oldja meg a jövőre való áthárítás és felosztás problémáit. A háború során az állam párhuzamosan gyakorolta mind a két módszert.

Emil Lederer, a hadigazdálkodás dinamikájának egyik legélesebb látású szemlélője, helyesen ismeri fel, hogy a készpénzé váló átalakulás annyiban a legkívánatosabb eredménye a javak, illetve a produktív tőke metamorfózisának, mert a regenerálódás, a tőkévé való visszaalakulás a legsimábban a pénzből történhetik. «Flüssiges Geld wird das Losungswort nach dem Kriege sein.»¹ Másfelől mindazonáltal nyilvánvaló, hogy nem csak a pénz mennyiségének szaporítása nem jöhet valóban kombinációba (a hadikölcsönök rovására), mint a tőkehiány enyhítését célzó rendszabály, de még annak tetemes mielőbbi csökkentését sem lehet majd elmellőzni, — különösen nálunk nem, ahol a papírpénz fedezeti viszonya, valutánk ked-

¹ Lederer: Die Überleitung der Wirtschaft in den Friedenszustand (Bd. 43., Heft 1. d. Archivs für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 29. oldal).

vezőtlen állásáért jórészt felelős módon, amúgy is oly mértékben megromlott, hogy, mint láttuk, vételképességünket a külföldön a legkárosabban befolyásolja, s pénzünk vásárlóereje (tehát produktív-tőke-vásárló ereje is) fordított arányban nő a quantumával.

Kétségtelen viszont, hogy a pénzeszközöknek a hadikölcsön általi felszívása egyúttal immobilizációját is jelenti a nemzetvagyron egy nagyon tekintélyes részének, részben éppen annak a részének, mely produktív tőkék megszerzése útján a regenerálás processzusát megindítani hivatva volna.

A hadikölcsönben rejlő virtuális produktív erők mobilissé tételének s általában liquid, produkcióra alkalmas tőkék megszerzésének oly módját kell tehát megvalósítani, mely a hadikölcsönben immobilizált járadéktőkét mindaddig, míg az állami terhek törlesztésére véglegesen nem fordíttatik, épp úgy, mint a rendelkezésre álló egyéb járadéktökeket is, produktív tökévé alakítja át, a *pénz közvetítő formájának elkerülésével*. Ennek egyetlen lehetséges módja pedig, minthogy produktív tőkeállományunkat csak a külföldről tudjuk helyre pótolni: *járadéktőke-export közvetlenül produktív tőke (áru illetve külföldi pénztőke) importja fejében*.

A német tudományos kutatás részéről Emil Lederer idézett mélyjárású tanulmányában más utakon ugyanezen eredményhez jut el. «Was wir in England schon während des Krieges sehen, muss in Deutschland nach dem Kriege eintreten: dass man durch den Anschluss an das Ausland die *Barrière der Anleihen* hinwegräumt; das kann in der Weise geschehen, dass die deutschen Besitzer fremder Kapitalien, diese ins Ausland veräußern (wie in Frankreich 1870/1) und dafür die Reichsanleihen übernehmen, oder dass die deutsche Kriegsanleihe direkt ins Ausland abströmt, oder beides.»

Más szóval ez nem kevesebbet jelent, mint a külföldnek régebben adott hitel megvonását, de egyúttal a belföldi kölcsönöknél is külföldi kölcsönre való (technikai vagy csak gazdasági értelemben vett) konverzióját; s ha még hozzá vesszük a külföldi vállalkozói tőke bevándorlásának előidézésre irányuló törekvést, akkor kétségtelenül egy oly politika perspektívái tárulnak elénk, mely a háború előtti gazdasági ideál: a külső

* Id. helyen 29. old.

források igénybevétele elől való lehető elzárkódás elvével, nehezen egyeztethető össze.

Mint annyi másban, a fogalmak új orientációjára lesz szükség a háború után ezen a téren is. A külföldi produktív tőkék bevándorlását nem invázióknak fogjuk tekinteni, hanem jótékony megtermékenyítő áradatnak; a külfölddel szemben való eladósodást pedig, mint a felemészített nemzeti energiák gyors pótlásának, regenerálásának eszközét és nem örvendetes, de semmi esetre sem aránytalanul terhes ellenértékét fogjuk elkönyvelni.

Kereskedelmi mérlegünk erős *passzivitása* fogja ilyképp a háborút követő évek egész során át az utat a gazdasági helyreállítás felé jelezni s a feladat, a gazdasági politika sarkpontja, az lesz, a kivitel pangásának e korszakában minél gyorsabban és szilárdabban megalapozni a *várkövetkező* periódus számára iparunk önállóságát és exportképességét.

De mielőtt rátérnénk arra a kérdésre, melynek megoldása felé mind e fejtegetés tendál: hogy a jövő feladatainak ily megismerése kapcsán megállapítsuk, vajjon a régi, vagy a kibontakozó új gazdasági jogrend látszik-e megfelelőbbnek e feladatok megoldására? — ha csak nem akarjuk a meddő elméletiség vádját felidézni, ki kell tértünk arra a kérdésre, vajjon a fenti célkitűzés nem-e egyoldalú törekvés, melyet a szembenálló erők ellenállása amúgy is illuzóriussá, megvalósíthatatlanná tehet?

Ha mi vállaljuk is az eladósodás terhét, vajjon a külföld részéről várhatunk-e hajlandóságot a hitelnyújtásra? Vajjon adnak-e nekünk nyersanyagot s egyéb termelési eszközöket, exportálnak-e majd termelő tőkét pusztán járadéktőke ellenében? Sőt egyáltalán hajlandó és képes lesz-e a külföld, melynek nagy részével most hadban állunk, s mely másfelől maga is azon lesz, hogy saját horribilis erővesztéseit regenerálja, a mi regenerálódási processzusunkban közreműködni? Vagy pedig *kizárólag* a velünk szomszédos s a háborúban többé-kevésbé közös gazdasági területet képezett «középeurópai» országok esetleges, de mindenesetre szükségképpen korlátolt kölcsönös erőforrásaira leszünk-e utalva?

A dolgok felszínes szemlélete pesszimizmusra hangolhatja. Az entente részéről a fegyveres hadviselés befejezte utáni időre hirdett gazdasági háború valódi veszélyességét sokszorosan túlhaladó mértékben kísért közvéleményünkben. A valóságban azonban nemcsak a békeszerződések fogják előreláthatólag leg-

alább is erősen megszükiteni a gazdasági háborúskodás kereteit, de fékezésképpen fog ily irányú netáni komoly hajlandóságra hatni legtöbb mai ellenségünkénél a saját önérdeke, mely a gazdasági érdekek kölcsönhatásának tapasztalati elve szerint számos esetben kongruálni fog a mienkkel.

Az ententenak közös értekezletein a központi hatalmak ellen a háború utánra tervezett rendszabályai különben is jórészt még a régi külkereskedelempolitikai ideológiák légkörében mozognak. Az 1916 június 14–17-ik napjain tartott nevezetes Párisi Konferencia nyilvánosságra jutott határozatainak az a csoportja, mely a háború utáni időkre vonatkozik, a *régi vám-politikai fegyvereket* kívánja a központi hatalmak országaival szemben alkalmazni: a legtöbb kedvezmény záradékának az évek bizonyos során át való megvonását, sőt bizonyos a központi hatalmak országaiból származó árúk teljes beviteli tilalmát hozza javaslatba. Ezek oly intézkedések volnának, melyek, még a régi védvamos merkantilista eszmekörből táplálkozva, az új viszonyok közt, melyek, mint láttuk, ránk nézve éppen a háborút közvetlenül követő időben nem annyira a kivétel, mint inkább a behozatal problémáját helyezik előtérbe, nem bizonyulnának éles pengéjűeknek. De még ha az ily intézkedések várakozás ellenére ama későbbi időre is fenntartani szándékoztnának, mikor már a mi számunkra a járadéktőke-export lehetőségei kimerülvén, a nagyobbarányú árúexport ideje elérkezik: ezzel a szándékkal szemben sem volnánk véd-telenek, mert hiszen a nyugati államok számára iparcikkek és számos nyersanyag behozatala tekintetében Magyarország sokkal fontosabb elhelyezési terület, mint ez országok a mi termelvényeink számára, úgy hogy például kompenzációs alapon előreláthatóan exportszükségletünk kielégítését könnyen sikerülne ez esetben is kikényszerítenünk.

A Párisi Konferenciát követő későbbi tanácskozások során már nagyobb mértékben jutott felismerésre a résztvevő entente hatalmak részéről a háború után várható valódi világgazdasági helyzet a maga átalakult, új problémáival, s az 1917 május 17–19. napjain megtartott harmadik (római) interparlamentáris konferencia tárgyalási anyagában az ellenséges ipari invázió elleni védekezés eszközeinek megvitatása mellett szerepelt már a napirenden a nyersanyag- és tőkebeszerzés problémáinak fenyegető komplexusa is. E tekintetben a konferencia rezolúciója a

szövetségesek kölcsönös támogatására, előnyben részesítésére irányult, anélkül, hogy — amennyire tudomásra jutott — a vonatkozó határozati javaslatnak egyenesen a központi hatalmak gazdasági élete ellen irányuló éle lett volna. Ez utóbbi konferencia határozatait egyébként — Koch megállapítása szerint¹ — nem kísérte már a benne résztvevő államok közvéleményének oly egyhangú helyeslése, mint a párisi konferenciáéit, mert a — bár csak relativ — elzárkózás politikája, illetve az entente-block fenntartása békekötés után, nem egyaránt felel meg az összes jelenlegi entente-szövetségesek háború utáni tényleges gazdaságpolitikai érdekeinek.

Közülük a legintranszigenesebb nacionalista, elzárkózó álláspontot ma még kétségkívül *Franciaország* képviseli, melynek részéről leginkább kell ezidőszerint elkészülve lennünk fentvázolt gazdasági törekvéseinkkel szemben való ellenállásra. Tünete a merkantilista szempontokat háttérbeszorító, a háború utáni valódi helyzettel számoló e gazdasági harcra való felkészülésének különösen az a — időközben feltehetőleg törvényerőre is emelkedett — törvényjavaslat, melyet 1918 májusában tárgyalt a francia kamara.²

Amennyiben e javaslatnak rendelkezésre álló nem egészen precíz formában való ismertetéséből megállapítható, az egyfelől mindennemű produktív tőkék exportját szándékozik megakadályozni, (ideértve még a külföldön létesítendő árúraktárak felállítását, vagyis vállalati tőkének külföldön való elhelyezését is) másfelől pedig mindennemű járadéktőkének importját, tehát éppen a mi legfőbb fizetési- illetve hiteleszközeinknek. Annyira megy a javaslat eme tendenciájának kiélezésében, hogy még *saját* állami kötvényeinek (kivéve természetesen az *esedékes* értékpapirokat és kamatszelvényeket) behozatalát is tilalmazza, — csupán a háború alatti kibocsátások importját hagyva szabadon, mint amelyek ellenséges államok alattvalói birtokában úgy sincsenek.

Mindazonáltal rideg merevségében ezt az elvet a francia

¹ L. id. művének «Gemeinsame handelspolitische Bestrebungen» c. fejezetét, melyben az egyes ententekonferenciák határozatait részletesebben ismerteti.

² L. e. javaslat részletes ismertetését és kritikáját «Der Österreichische Volkswirt» 1918 május 25-i számában, 611–612. old.

kormány sem tartja a háború befejezte utáni rövid pár hónapnál tovább fenntarthatónak,² s még e rövid időn belül is kénytelen egyes kivételekben koncessziókat tenni — így pld. a külföldön már létező francia tőkével dolgozó üzemek alimentálása javára. Nyilván érzik és tudják ott is, hogy a gazdasági elzárkózás politikája mindig kétélű fegyver, a gazdasági érdekek szövődése pedig többnyire kölcsönös. De annyi bizonyos, hogy számottevő mértékben Franciaország számunkra éppen a «Retabilerungskonjunktur» legsorsdöntőbb hónapjaiban mint tőke- és anyagforrás még sem jöhet tekintetbe, annál kevésbé, mert Franciaország maga is a tőkehiánynak a mienkhez hasonló állapotában látszik lenni, mely őt a nemzetközi tőkepiacon a mi *versenyhátrányunk* gyanánt való fellépésre fogja kényszeríteni, növelve és megnehezítve a szerencsésebb, tőkében gazdagabb országokkal szemben támasztandó keresletet.

Kevésbé kell tartanunk a merev gazdasági elzárkózás politikájától háború után *Anglia* részéről. A gazdag szigetország, mely hadi kiadásait — a maga speciális hadviselés-pénzügyi tradícióihoz hiven — már a háború során egyfelől jelentős részben adók útján fedezte, másfelől szintén már a háború alatt közvetlenül a *külföldön* való nagyarányú kölcsönigénybevétel útján konzerválta saját produktív tőkéit, e révén aránylag eléggé mobilis tudott maradni, és másfelől semmiesetre sincs annyira szaturálva járadéktőkével, hogy — amennyiben reánézve kedvező feltételeket ajánlunk — ne fogadná be háború után előreláthatólag szívesen a mi járadék- (hadikölcsönkötvény) exportunkat. *Anglia* világkereskedelmi tradíciói és hagyományos külkereskedelmi liberalizmusa háború után valószínűleg szintén elég erős tényezők lesznek még a gazdasági elzárkózás politikájának mellőzése irányában. Különösen gyarmati nyersanyagai számára a központi hatalmak országai oly jelentős elhelyezési területet jelenthetnek,

¹ Az id. forrás szerint 3–6 hónapra van a javaslat hatálya kontemplálva.

² 1914 augusztus 1-től 1918 május 25-ig az Egyesült Királyság háborús összkiadásai (belcélú szövetségeseinek és gyarmatainak nyújtott £ 1.526.000.000 kölcsönt) £ 7.374.098.189 tett ki; felvett kölcsönök összege £ 5.306.058.004, míg £ 1.8787.29.244, tehát kb. az összes hadikiadások 1/4 része, adók útján fedeztetett. («The Economist» 1918. június 1-i számából.)

hogy *Anglia* ezeket saját önértékének súlyos megkárosítása nélkül nem fogja tőlünk megvonhatni s így fizetésül is saját érdekében fogja elfogadni az átmeneti időben kellő mértékben rendelkezésünkre álló egyedüli fizetési eszközt: járadékkötvényeket. Az *angol* kereskedelmi kamarák megnyilatkozásaiból következtetve, az ottani illetékes körök valóban számítanak is arra, hogy *angol* árúk számára háború után a központi hatalmak országai hatalmas vevőpiacul fognak szolgálni, s ezért a War Trade Office-hoz intézett egyes felterjesztéseikben már most indítványozzák, hogy az átmeneti időben mutatkozó szükségletünket a jövő érdekében fruktifikálják, csak oly cégeink számára eszközölve szállításokat, melyek hosszú lejáratú szerződésekkel kötik le magukat szükségletüknek az illető *angol* szállítótól való fedezése mellett.³ Ez súlyos feltétel ugyan, de mindenesetre maga a jelenség kedvező szimptomája annak, hogy *Anglia* a központi hatalmak szükségleteinek minél nagyobb mérvű fedezésére állítja be — józan önértékből — saját gazdasági programját.

De valamennyi nagy hadviselő állam között az *Egyesült Államok* az, mely leginkább jön tekintetbe nem csak a mi saját, de minden produktív tőkében deficiens állam anyag- illetve produktív tőke-szükségletének fedezése szempontjából; az *Egyesült-Államok*, mely hosszú semlegességének ügyes gazdasági politikája és számos szerencsés körülmény összetalálkozása révén alighanem még ma is legalább oly kedvező relatív helyzetben van produktív tőkék bősége tekintetében,⁴ mint a semleges országok bármelyike — abszolút méreteken pedig termelési eszközeinek gazdagsága ezek bármelyikét természetesen sokszorosan túlszárnyalja. Ebből az okból háború utáni importunk tekintetében *Amerika* nemcsak az ententebeli szövetségesek, de még *Svájc*, *Hollandia* és a többi semleges országok fölött is kimagasló jelentőséggel látszik bírni.

Amerika gazdasági élete — különösen az ententenak nyújtott háborús kölcsönök révén — kétségtelenül már most is páratlan mértékben át van itatva járadéktőkével. Ez azt az optikai csalódást kelthetné, mintha ez országban is a telítettség állapota állt volna már be a tőke ezen neme tekintetében és nem hogy a mi fölös járadéktőkéinket felvenni képes lenne,

³ L. Richard Riedl id. műve, 5. old.

de maga is saját idegen kötvényfeleslegétől szabadulni igyekeznek. Valóságban azonban nem így áll a dolog. Amerikában a járadéktőke nagy része (az t. i., mely *külföldi* kölcsönkötvényekből áll) a magángazdaságok vagyonszaporulatát jelenti az államgazdaság szembenálló megterhelése nélkül; mert hiszen az első három évben, az amerikai nemzeti hadikölcsönök kibocsátásáig, nem az Egyesült-Államok, hanem idegen nemzetek váltak adósaivá a kötvénybirtokosoknak. Ehhez képest a járadéktőke is tiszta aktivuma ott a nemzetvagyonnak, mely nem a produktív tőke rovására, annak felemésztése árán, alakult ki, és így a jövőre nézve sem «barrière»-je a termelés folytonosságának. Sőt: azáltal, hogy Amerika az idegen hadviselőknék nyújtott kölcsönök révén abba a helyzetbe jutott, hogy azok pillanatnyi fizetési képességén túl is fejlessze saját exportját, a produkciónak oly nagymértékű fellendülése következett be, mely az egész amerikai termelést a korábbinál lényegesen magasabb standardre állította be; az üzemi keretek alkalmazkodtak az új helyzethez: a világgazdaság páratlanul megnövekedett arányú kiszolgálásához. Nagyjából egyensúlyozott kereskedelmi mérleg helyzetéből az Egyesült-Államok hirtelen hatalmas exportfőlölesleges országgá lépett elő. Míg az 1913–14. fiskális esztendőben (1913 júl. 1-től 1914 jún. 30-ig) külkereskedelmi mérlege alig 471 millió \$-nyi kiviteli többlettel zárult,¹ addig 1914–15-ben már 1,094 millió \$, 1915–16-ban 2,135 millió \$, 1916–17-ben pedig 3,635 millió \$ kiviteli többlet mutatkozott.² Ily arányú változásnak a termelés, különösen az ipar oly mélyreható átalakulása, terjedelem- és intenzitásbeli fejlődése felel meg, mely az eredeti szükségletek állapotához katasztrofális megrázkódtatások nélkül nem tudna újból visszazigazodni. A gazdasági fejlődés még oly forradalmian hirtelen processzusát a legkisebb nemzetek is elbírhadják, de a *visszafejlődés* forradalma még oly nemzetkolosszust is, minő az amerikai, létalapjaiban rendítene meg. Amerika a belső szükségletet messze meghaladó termelésének tehát *levelező csatornára* lesz szüksége a háború után is — és ezt akkor éppen mi, a köz-

¹ L. The American Year Book 1914, adatait.

² L. Maurice Lewandowski: «La puissance financière des États-Unis et son expansion mondiale», a Revue des Deux Mondes 1918 11/11 számában.

ponti hatalmak országai tudjuk neki elsősorban nyújtani. Mert ha abszolút szaturáltsága járadéktőkével Amerikának nincs is, annál nagyobb mértékben van relative telítve vele: az entente-országok oly mértékben eladósodtak a háború során Amerikában, hogy hitelük nagymértékű leromlása nélkül ezt a gazdálkodást háború után még azok sem folytathatják közülük, melyek ennek egyébként szükségét éreznék; sőt ez adós országoknak minél sürgősebben hozzá kell majd látniok a horribilis terhek törlesztéséhez. A nagymértékű hitelgénybevétel reakciója már most, a háború során is kezd mutatkozni; a kölcsönkötvények útját most ellenkező irányban teszik meg azok szelvényei, melyek százmilliónyi összegekben özönlenek vissza Európába. Talán nem tévedünk, ha, részben legalább, ennek a kettős körülménynek — a hitelgénybevétel természetsszerű korlátozottságának s az utána szükségszerűen bekövetkező, ellenkező irányú tőkemozgást jelentő reakciónak — számlájára írjuk, hogy, noha az Unió utolsó ismert egész évi kereskedelmi mérlegének (1916–17) exportegyenlege még sokkal magasabb az előző évinél, viszont már az 1917–18. évi mérleg ily értelmű haladást aligha fog felmutathatni, mert például a rendelkezésre álló 1917 szept. havi adatok szerint e hó exporttöbblete már csak 20.004,669 \$ volt, az 1916. évi szept. havi 350.885,520 \$ többlettel szemben, sőt maga az export abszolút összege is csökkent 514.924,134 \$-ról 456.201,567 \$-ra.³ Figyelembe veendő továbbá, hogy háború után a rövidlejáratú kölcsönök *tőkái* is rövidesen visszafizetésre kerülnek, továbbá, hogy Angliának és a többi ententeállamoknak *amerikai értékpapírállománya* is tetemesen megcsappant már a háború során,⁴ minthogy az ententeállamok s különösen Nagybritannia pénzügyi politikája a háborúnak s lehetőleg már a háború során való liquidálására irányult, — tehát ugyanazon eszközöket, melyek nálunk most háború után fognak rendelkezésünkre állani, ez országok jórészt már kimerítették.

³ L. a vonatkozó adatokat «The Annalist», New-York, 1917 dec. 3-i szám, 720. old.

⁴ Angliában a kormány maga vette kezébe az amerikai értékpapír-állomány értékesítését, melyet amerikai értékek britokára kirótt «büntető adóval» igyekezett kikényszeríteni. L. ennek az akciónak és eredményeinek tanulságos részletes ismertetését Glier: Die Finanzierung des Krieges in England während der letzten zehn Monate. (Bd. 43. Heft 2. d. «Archiv f. Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik».)

A mi javunkra szóló körülmény gyanánt említhető fel végül az is, hogy Amerika valószínűleg még az arannyal fizető országok felett is előnyben részesítend bennünket, mert a gazdasági életnek arannyal való telítettsége — az «aranyinfláció» — is már aggasztó méreteket kezd ott öltetni. Éppen ez a felismerés volt egyébként egyik oka annak is, hogy Amerika az ententenak nyújtott kölcsönök — főként a tulajdonképpeni árúelölégkölcsönök — politikáját oly széles alapokra fektette, és előnyben részesítette ezt a fizetési módot bizonyos mértékig az aranybehozatal fölött is. «Egy nemzetnek, mely abban a helyzetben van, hogy a külföldre három milliárd dollárnyi értéken felüli árústockot vigyen ki, ugyanakkor gondoskodnia kell a megfelelő hitelnyújtásokról, ez exportnak normális feltételek melletti finanszírozásáról, nehogy, par contre-coup, a belső kereskedelem helyzetét megzavarja. Elismert dolog ugyanis, hogy az aranynek mértéktelen felhalmozása következményképpen maga után vonja egyfelől a kamatláb romlását, másfelől az árúk eladási árának s a munkabéreknek túlhajtását, minek folytán a kivitel automatikusan csökkenő irányzatot vesz fel, mindaddig, míg az egyensúly ismét helyre nem áll.» (A «National City Bank of New-York» egy 1915 október havi körleveléből.)¹ 1918 elején Amerika aranykészleteit mindazonáltal máris három milliárd dollárra becsülték: «le plus grand réservoir d'or que l'on ait connu». Maga az aranybeviteli szaldó 1917 június végéig 1114 millió \$-t tett ki.²

Hogy Amerikában az illetékes körök és a gazdasági közvélemény tényleg mennyire át vannak hatva attól a tudattól, hogy az Egyesült-Államok piacainak kiterjesztése a jelzett szempontok szerint valóban nem egy merő gazdasági imperia-lízmusnak, hanem az ökonómiai élet belső egyensúlya biztosításának követelménye gyanánt jelentkezik, erre nézve tanulságos a chicagói «Journal of Political Economy»-ban,³ a mértékadó gazdasági orgánumban, «Export Trade Problems and an American Foreign Trade Policy» címen nemrég megjelent tanulmány, melyben ily megállapításokat olvasunk: «As a result of the war a large number of our industries have doubled or trebled their output.

¹ Id. Revue des Deux Mondes id. cikkében

² L. ugyanazon cikket.

³ 1918 februári szám.

When the time for industrial demobilization arrives; they will be burdened with a tremendous overhead expense unless an extension of American trade into foreign countries can serve as an outlet for their products and act as a foundation on which this enlarged overhead expense can rest and by which it may gradually be absorbed. And then, too, ready opportunity for investment in domestic markets of an increasing accumulation of wealth will be lacking unless we can extend our markets elsewhere.¹

A nemzetközi piacon való helytállás ilyképen az amerikai gazdasági élet stabilitásának feltételéül ismertetvén fel, az illetékes körök belátták, hogy az erőpazarlás, mely a szabad verseny rendszere mellett a kivitel lebonyolításában érvényesül, többé meg nem engedhető luxussá vált. Ugyanaz a rendszabály, melyet a fölösleghiányos gazdaságok korrelátumaként ismertünk meg: a gazdaságiatlan versengés luxusának kiküszöbölésére irányuló szervező munka, aktuálissá vált tehát Amerika külkereskedelmének lebonyolításában is, noha itt nem tulajdonképpeni deficitről, hanem csak a piaci, értékesítési viszonyok korlátoltságáról lehet szó; de éppen ezért a szervezési akció is nem a termelés, hanem a fogyasztás — a külföld fogyasztásának — növelésére irányult, illetve a piacért való versengésben rejlő fölös energiaveszteség és kölcsönös gyengítés elkerülésére. «Coopération in foreign trade... will go a long way toward stabilizing domestic production after the war.»²

Amerika az eddigi rendelkezésre álló adatok szerint a háború utáni külkereskedelemnek valamelyes kényszerorganizációját ez ideig nem teremtette meg, de azon (alább tárgyalandó) speciális körülmények, melyek nálunk ily, a központi állami irányítást lehetővé tevő kényszerszerv létesítését imperatíve követelik, ott a fentiek szerint tényleg nem is forognak fenn. Az állam feladata ott kimerült abban, hogy szabadon érvényre engedje jutni a tömörülési tendenciát, mely gazdasági körökben úgyszólván meg volt, s ezt Amerika megtette azzal a — gazdasági történelmében korszakalkotó — lépéssel, mellyel a külkereskedelmet — a Webb-Pomerene Law útján — kifejezetten kivette a Sherman Anti-Trust Law államközi tömör-

¹ 114. old.

² id. cikkből.

rülési tilalma alól. Ezen — habár csak negatív — törvényi intervenció eredményének tekinthető már nyilván az amerikai ipar hatalmas külkereskedelmi egyesületének: az «American Manufacturers' Export Association»-nak létrejövetele. Megjegyzendő, hogy az amerikai ipar ezen szindikátusán kívül még egy külön kiviteli kereskedelmi monstre-vállalat is alakult konzorciális alapon, még pedig a National City Bank kezdeményezésére már 1915-ben, 50 millió \$ alaptőkével, «American International Corporation» néven.

A nagy amerikai kiviteli organizációk pedantját megtaláljuk a többi vezető entente-országokban is. Angliában a «British Trade Corporation» az állam égisze alatt működő, erősen közintézmény színvetű testület a kivitel nagyobb organizáltóságának biztosítására; ugyanígy állami intenciókat szolgál a már említett «British Manufacturers' Corporation». Franciaországban az «Union National pour l'Exportation des Produits Français et l'Importation des Matières Nécessaires à l'Industrie» már 1915-ben alakult s mintegy a francia ipar export-import szerve gyanánt tekintendő, szindikátusi alapon. Ez a szervezet, mely Raoul Peret volt kereskedelmi miniszter kezdeményezésére létesült s így szintén legalábbis a kormány intencióival összhangban állónak tekintendő, ama igen messzemenő célt tűzte, amennyire megítélhető, maga elé, hogy a termelő közvetlen külkereskedelmi tevékenységét kikapcsolja s annak lebonyolítását országosan a saját hatáskörében összpontosítsa; még pedig nemcsak a szervezés és intézés, de a *commerciális lebonyolítás* tekintetében is, ami természetesen kolosszális anyagi organizációt feltételez. Kétségtelen, hogy az individualizmus kiküszöbölésében a célszerű mértéket ez a program meghaladta, s talán igaza van Kochnak, midőn e túlzó tendenciában a sikertelenség csipőjét fedezi fel. Tényleg keletkeztek is még azóta más, kevésbé túlzó alapokra fektetett egyéb kiviteli szindikátusok Franciaországban («Fédération Française de Commerce International», «Association Nationale d'Expansion Economique» stb.), más-más társulási elvek szerint; hogy

¹ L. e szervezet részletes ismertetését: Nagel Marcell, A magyar kereskedő a világháborúban.

² L. id. műve 80. sk., 97. stb. old., hol a francia kiviteli szindikátusokra vonatkozó közelebbi adatok is megtalálhatók.

melyikük fog a legéletképesebbnek bizonyulni, azt egyelőre lehetetlen megjelölni. Mindenesetre e konkurráló típusok versenyének kimenetele nemcsak Franciaországra, de más országokra nézve is igen fontos tanulságokat fog a legéletképesebb szervezési forma megismerése tekintetében nyújtani.

Japánban az állami beavatkozás fokozott mértékben érvényesül, mert itt, ellentétben más országokkal, sokkal kevésbé a kivitel közvetlen forszírozása a cél, mint inkább a kivitelnek minőség és mennyiség tekintetében a közérdek és távolabb jövőben fekvő kiviteli érdekek szempontjából való irányítása. A többrendbeli idevágó szindikátusszerű alakulat közül egyeseknél az irányítással kapcsolatos hatósági funkciók oly predomináló, hogy pl. a «Honi és külföldi vállalkozások trust társaság, korlátolt felelősséggel», elnökét és alelnökét a kormány nevezi ki. Mint Japán specialitás megemlíthető, hogy a japán ipar reputációjának megalapozása végett, a kormány legújabb bizonyos árucikkekre kifogástalan minőség szempontjából az inspekciós kényszer hozta be — a gazdasági élet önkormányzati szerveinek kooperatív bevonásával — s a selejtesebb minőségektől megtagadja a kiviteli engedélyt.¹

S most elérkeztünk oda, hogy fejtegetéseink közvetlenül tárgyavágó konkluzióit levonjuk. Már magában véve az a tény, hogy a ma ellenséges külföldnek épen legszámottevőbb nagy országaiban a külkereskedelem államilag támogatott és részben államilag irányított, többé-kevésbé versenymentes alapon szervezett nagy organizációk kezébe fektetett, s a béke megszületése pillanatában e gépszerű pontossággal működő külkereskedelmi kolosszusok merednének a mi, ma még úgyszólván minden szervezetséget, minden apparátust nélkülöző tapogatózó külforgalmi törekvéseinkkel szemben — gondolkodóba kellene hogy ejtsen valamely egyenértékű szerv létesítésének sürgőssége iránt, mely a világgazdaságban való helytálláshoz némileg paritásos helyzetbe juttasson bennünket. De fejtegetéseinkből ennél sokkal konkrétebb következtetések is adódnak. Ha még a felsorolt országok is, melyek a háború során is többé-kevésbé abban a helyzetben voltak, hogy szükségleteiket a világgazdaság nagy rezervoárjából elégítsék ki saját erőforrásaik kimelésével, s melyek számára ennél fogva a kül-

¹ L. The Journal of Political Economy id. cikkét.

kereskedelmi probléma *háború után* nem fog oly kiélezetten a gazdasági egyensúly helyreállításának életbevágó kérdésként jelentkezni, szükségét érezték, pusztán a nagyobb versenyképesség érdekében, az erő koncentrációjának, mennyivel inkább elkerülhetetlen ennek megvalósítása nálunk, (a hasonló helyzetben levő Németország és Ausztria már rég felismerték ezt!) ahol a szükségletek mértéke a megszerzésükre rendelkezésre álló eszközökhöz képest oly nagy, hogy csak tökéletes ökonomizálás mellett remélhető a kettőnek egyensúlybahozatala. A rendelkezésre álló fizetési- illetve hiteleszközökből egyetlen fillérnek sem szabad meddően elpocsékolatnia, viszont a szükséglet oldalán egyetlen meddő s gazdaságilag nem föltétlenül jogosult igénynek sem szabad kielégíttetnie. Ezek a fogalmak kétségkívül igen relatívek. De éppen ez a relativitás teszi lehetővé, hogy a fizetési eszközöknek — bármily komplikált kulcsú — pusztán racionálásával egyfelől, egyszerű behozatali tilalmakkal vagy effélékkel másfelől, boldogulni lehessen. Kell, hogy egy élő, minden pillanatban öntudatosan és nem egy fix szabály gépiességével működő, intézkedő szerv álljon rendelkezésre, mely a szükségletek s azok kielégítésének sorrendjét bármely adott pillanatnyi helyzetben is az individualizálásig menő elmélyedő mérlegeléssel, kazuisztikus alapon állapíthassa meg.

Nézzük először a problémát a *szükségletek* oldaláról. A legkülönbözőbb, részben racionális, részben irracionális szükségletek fognak egymással a háborús állapot megszűntének pillanatában konkurrálni. Míg egyfelől a közvetlen fogyasztási szükséglet az egyes cikkekben oly rég nélkülözött kielégülést fogja sóvárogni, másfelől az ipar — *részben ugyancsak szükségleti cikkek előállításának* újrafelvetése végett — a termelési eszközök, főként nyersanyag, fegyártmányok, gépek utáni viharos kereslettel fog a világpiacon fellépni akarni. Helyesen ismeri fel az e versengésben rejlő veszedelmet az analóg helyzetben levő osztrák gazdasági élet szempontjából Richard Riedl, kinek mélyjárású fejtegetései számos részükben a mi viszonyainkra is minden további nélkül alkalmazást nyerhetnek. «In demselben Augenblick, in dem unsere Industrie alles daransetzen muss, die notwendigen Rohstoffe für die Wiedereröffnung ihres Betriebs und für die Auffüllung ihrer Lager zu erhalten, werden... massenhafte Einfuhren an fertigen Erzeugnissen und Halbfab-

rikaten stattfinden. *Ein und derselbe Bedarf wird sozusagen dreimal gedeckt, von drei verschiedenen Seiten, die alle denselben Markt, dieselbe Nachfrage ins Auge fassen. Der Händler führt fertige Ware ein, um den Bedarf seiner Kundschaft, wie er ihn abschätzt, möglichst rasch und voll zu befriedigen. Der Erzeuger fertiger Waren kauft zu demselben Zweck Halbfabrikate und der Fabrikant der Halbware Rohstoffe.»¹*

Nem szorul kifejtésre, hogy ha a beszerzés ez anarchiája szabadon érvényesülhetne, ez mily katasztrofális hatással volna gazdasági életünkre. Még ha a fizetési eszközök korlátlanságának fikciójából indulunk is ki, tehát feltesszük, hogy az inproduktivebb és inökonómikusabb szükséglet szabad kielégítése nem akadályozza a produktivebb szükségletnek is teljes mértékű kielégülését, még akkor is a gazdasági erőknél Riedl által vázolt szabad játéka oly *tulprodukcióna* vezetne, mely egyenesen az ipar krízisét idézhetné elő, mielőtt az még csak talpra is állhatott volna. Annál inkább, mert hiszen, mire az ipar a behozott nyersanyagokat és fegyártmányokat feldolgozta, addigra a fogyasztás szükséglete a készárúbehozatal révén már kielégülést is nyert. És itt ismét Riedlt kell idéznem, ki figyelmeztet arra, hogy a háború befejeztét követő «Retablierungskonjunktur», melyet ő éppen a várhatólag hirtelen fellépő óriási árúkeresletben lát, «az egyetlen kedvező alkalom, melyre gazdasági életünk *újraépítése* szempontjából biztosan számíthatunk», feltéve, hogy a kereslet dús folyamát tényleg *saját iparunk medrébe irányítjuk s annak malmát hajtjuk vele*. A céltudatos irányításnak elmulasztása, az akaratelhatározás gyöngesége, mely nem tud ellenállni a készárúbehozatal által való gyorsabb, azonnali szükségletfedezésnek, a gazdasági helyreállítás utolsó chanceának elmulasztását jelentené szinte beláthatatlan időre.

A «Retablierungskonjunktur» azonban nemcsak a fenti Riedl-i értelemben lesz a háborút közvetlenül követő rövid periódushoz helyrehozhatatlanul kötve. A kereslet fellendülése mellett ugyanis az ipar konjunkturájának ép oly lényeges alkateleme a *termelés eszközeinek* bőséges és olcsó rendelkezésre állása. És itt megérkeztünk ahhoz a második kérdéshez: vajon *ezeknek* szempontjából milyen lesz a termelés helyzete?

¹ Id. m. 4. old.

Láttuk, hogy a pesszimizmus, mely a fizetési- ill. hitel-eszközök hiányától tart, mint az anyagmegszerzés akadályaitól, nagy mértékben tulzott. A háborúban meggazdagodott külföld, legelső sorban Amerika, rá lesz utalva arra, hogy fölöslegeit akár járadéktőke ellenében is elcserélje. A háború megszűnése pillanatában tehát beáll a járadéktőkeexport konjunkturája, mely egyfelől állami hitelképességünk határáig, másfelől a rendelkezésünkre álló külföldi tőkeállomány elfogyásáig terjed. A harmadik forrása gazdasági életünk tőkével való ellátásának: a vállalkozói tőkeimport, e korlátozások egyikéhez sincs ugyan kötve, de politikai szempontokból csak mint kényszerű kiegészítő eszköz pártfogolható, mindenesetre azokon a nem túlságosan bő határokon belül, melyeket iparunk nemzeti jellege megóvásának szempontja szab elénk.

Ha szemügyre vesszük a külföldön értékesíthető tőke fenti két főalakzatát: a belföldi járadékpapirokat és a belföldön levő külföldi értékpapirokat, (a mely utóbbi csoportnál egyszerűség okából a közhitelértékeket és a vállalati papirokat közös szempont alá vonjuk,) azt látjuk, hogy mindkettőnek quantuma nemcsak abszolút értelemben, de még sokkal inkább relative korlátolt: korlátolt t. i. annyiban, hogy nem kizárólag, sőt talán nem is túlnyomóan olyanok kezében összpontosul, kik annak külföldi fizetési eszközök megszerzése céljából hasznát láthatnák.

Ami mindenekelőtt a külföldi értékpapírállományt illeti, az Fellner becslése szerint¹ általában teljesen jelentéktelen nálunk: a háború kitörése előtt alig haladta meg a tíz millió koronát. Ezzel szemben feltehetőleg ez összeg többszörösét képviselő magyar értékpapírok vannak külföldi kezekben; de ezeknek nagyobb arányú visszaözlésétől már csak azért sem igen kell tartani, mert valutánk rosszasága épen az átmeneti időben segítségünkre lesz e nem kívánatos értékpapírimport távol tartásában.

Ha ilyenképen külföldi értékpapírállományunkat a kérdéses szempontból egyszerűség okából tiszta aktívumnak tekintjük és s negligáljuk a szembenálló passzív tételt, mint a kritikus időre előreláthatólag többé-kevésbé kikapcsolható, akkor is az áruimportszükségletekhez képest minimálisnak kell mondanunk annak összegét. De még ez a csekély készlet sem volna

¹ Id. m. 20. old.

a jelzett gazdasági életérdekek szolgálatába állítható *mai eloszlása mellett*, midőn, épen Fellner adatai szerint, a fenti összegnek körülbelül fele pénzintézetek által kezelt alapok és alapítványok, valamint biztosító társaságok kezében, tehát az import szempontjából holt kezekben van; a «magánosok» pedig, kikre a készletek másik fele esik, jórészt kétségtelenül szintén rentier-k, kiknek kezén e nemzetgazdasági érték meddő kincs marad.

Quantumra hasonlíthatatlanul jelentősebb, de az eloszlás tekintetében lehetőleg még kedvezőtlenebb elbírálás alá esik a belföldi értékpapírok állománya, kivált az ezek közt is preponderáns jelentőségű *hadikölcsöné*.² Láttuk, hogy miként szolgál «barrière»-jeül a gazdasági élet retablirozásának a nemzetvagyon egy nagy részének hadikölcsönben való immobilizáltsága; de azt is megállapítottuk, hogy a *külföldön* való értékesítés útján a hadikölcsön ezen holtkéz jellege megszüntethető. A belföldi kölcsönnek külföldire való konverziója jelzi tehát a kivezető utat abból a végzetesnek látszó circulus viciosusból, hogy *importálni csak a nemzeti vagyon fölöslege árán lehet, fölösleget pedig csak külföldi tőkék, külföldi termelési eszközök segítségével tudunk termelni*. Ez a konverzió nem szükségszerűen kell hogy technikai értelemben történjék; ide nem tartozó pénzügypolitikai megfontolások is fognak dönteni afölött, vajjon az eredeti címletek exportja, vagy azoknak beváltása egy idegen valutakölcsön eredményéből, látszik-e célszerűbbnek. Mindenesetre rá kell mutatni azonban arra, hogy valutánk kedvezőtlen állása épen *korona*-címleteink külföldön való elhelyezését rendkívül megkönnyítendő s így ez a módja a külföldi kölcsönigénybe-

² Navratil Ákos «Valutánk helyreállítása» című, az átmenetgazdasági m. kir. miniszterium és az átmenetgazdasági tanács által kiadott elaborátumában (Budapest, 1918. jan.), midőn azokat a módokat keresi, melyek mellett behozatali szükségletünkről a háború után valutánk romlása nélkül gondoskodni módunkban lesz, csak két megoldási eszközt lát: «A behozott árut vagy egy már fennálló külföldi követelésünkkel megfizetni, vagy az árúbehozatal ellenében mindjárt megfelelő értékű kivitelt odaállítani, más szóval, árut adni árú ellenében cserébe.» Az előbbi, mint láttuk, csak igen korlátolt jelentőségű eszköz, az utóbbi pedig meglehetősen nehézkés, nagyobb forgalom lebonyolítására kevésbé alkalmas eszköznek látszik; azonkívül épen arról van szó, hogy közvetlen, egyenértékű ellenszolgáltatás lehetősége *hiján* tudjunk a szükséges termelési eszközökre szert tenni, ami épen csak az itt megpendített harmadik, legfontosabb expedienst: a külföld által nyújtandó kölcsön segítségével érhető el.

vételnek, ha drága volna is, de annál biztosabb és nagyobb eredménnyel kecsegtetne. Ha tehát, mint látjuk, nem is igaz, hogy a valuta romlása árán az import tetszés szerint fokozható, annyi kétségtelen, hogy a külföldön való kölcsönszerzést s így közvetve egy ideiglenes importtöbblet elérését valutánk kedvezőtlen állása megkönnyíti. És nem véletlen, hogy éppen a legkirívóbb tünete a gazdasági élet deficitjének, valutánk kedvezőtlen állása, válik ilyenképpen majdan előreláthatólag a retablizálás egyik főtámaszpontjává: a világgazdaság vérkeringésének helyreálltával a nemzetközi kiegyenlítődés automatikus processzusa minden gazdasági előnyt és minden gazdasági hátrányt kisebb-nagyobb mértékben nivellálni fog.

Az eddigi megfontolásokból, mint legnevezetesebb és vizsgálódásaink szempontjából döntő fontosságú gyakorlati következtetés adódik, hogy míg egyrészt a nemzetvagyon részét képező járadéktőkének termelő tőkére való kicserélése képezi a kibontakozás egyedül képzelhető útját: e járadéktőke mennyisége egyfelől, ha bőséges is, de mégis szigorúan korlátozott, szemben az egymással konkurráló valódi és vélt szükségletek csaknem korlátlan sokaságával; másfelől különösen korlátozott, sőt gyakran teljesen hiányzó éppen azok kezében, kik a nemzeti produktivitás helyreállítása szempontjából legsürgősebb szükségletekről való gondoskodásra hivatva volnának. És ez a kétös szempont az, mely a járadéktőkének, mint a produktív tőkék megszerzésére szolgáló fizetési-, ill. hiteleszköznek, államilag centralizált módon való értékesítését, a szabad verseny uralma alól való teljes kivonását multhatatlanul szükségessé teszi, egészen el is tekintve attól a megfontolástól, hogy nagy külföldi hitelműveletek lebonyolítására, mint aminő a jelzett értékpapiroknak külföldön való elhelyezése is volna, magánosok elszigetelt üzleti akciója normális körülmények közt sem alkalmas.

Nemcsak a külföldi értékpapirokra, de — mutatis mutandis — a külföldön értékesíthető saját hadikölcsönkötvényeinkre is áll tehát, a mit Navratil fentebb idézett tanulmányában csak az előbbiekre vonatkozólag állapít meg: «Hogy a magánosok birtokában lévő ezek az értékpapirok a mondott célra felhasználhatók legyenek, az államnak azokat vétel vagy kölcsön útján magához kell váltania. Értékesítésükkel azonban mindenesetre vele jár az, hogy a további kamatbevételek el-

maradnak. Ez pedig a fizetési mérlegnek és így közvetve a valutának is egy állandó javító tényezőjétől foszt meg.»¹ Általánosítva e tételt: nyilvánvaló, hogy állami kölcsönkötvényeinknek külföldön való elhelyezése is csak pillanatnyilag jelent *aktív* tényezőt fizetési mérlegünkben; a reakció a kamat- és tőketörlesztés szüksége révén hamar beáll. Ezért célszerű lehetőleg egyszerre, minél előbb értékesíteni az egész rendelkezésre álló járadéktőkét, hogy egy csapással, mielőtt még a reakció bekövetkezhetnék, oly bőséget teremtsük meg a produkció eszközeinek, mely termelési fölösleg elérését, s általa a tőke- és kamattörlesztés biztos bázisának megteremtését lehetővé teszi. Az értékesítés ezen lehető egyidejűségének előmozdítása további érv a centralisztikus intézés mellett.

A külföldi fizetési eszközök megszerzésének és értékesítésének a közszempontokhoz való alkalmazására tudvalevőleg már a háború során megalkottatott a devizaközpont; és a Magyarországon levő külföldi értékpapírok összeírása² annak a jele, hogy ezek háború utáni értékesítése, nyilván ezen már meglevő központi szerv útján, szintén ily szempontok szerint lett tervbe véve.

Mindazonáltal nyilvánvaló, hogy a devizaközpont mai keretei túl szűkek mindazon feladatok lebonyolítására, melyek a fent vázolt helyzetből a közhatóságokra a gazdasági egyensúly helyreállítása érdekében a külkereskedelemmel kapcsolatban hárulni fognak. Mert míg háborúban a közvetlen valutáris szempont az, mely előtérben van, s ennek szinte egyetlen külkereskedelmi posztulátuma: minden felesleges behozatalt megakadályozni, a rendelkezésre álló csekély fizetési eszközöket a hadiérdekből multhatatlanul szükséges behozatal számára fenntartani; addig háború után a gazdasági helyreállítás sokkal komplexebb, sokkal kevésbé sablonszerű kérdései fognak előtérbe nyomulni. A vázolt módon megszerzendő külföldi fizetési- illetve hiteleszközök ugyanis valutánk további romlása nélkül lévén igénybevehetők, magának a valutakérdésnek súlypontja is eltolódik: nem a mindenáron való takarékoság lesz a döntő szempont, hanem az egyáltalán megszerzhető hitel maximuma.

¹ 96. old.

² Ez Ausztriában már, az 1916 dec. 15-i rendelettel, szintén régen megtörtént.

mának igénybevétele mellett ez eszközökkel való oly értelmű ökonomizálás, hogy egyetlen fillér se vonassék el belőlük fölösleges módon termelésünk regenerálásának és ezzel exportképességünk helyreállításának processzusától. Mert a kereskedelmi mérleg normális egyensúlyának helyreállta, kapcsolatban a pénz bonításának — szintén a termelés intenzitásával s az ebből folyó államadósság-törlesztési lehetőségekkel összefüggő — fokozatos növekedésével, az egyedüli igazán reális és komoly alapjai minden valutajavító akciónak is, melyet apró tüneti gyógymódokra komoly közgazdász épp oly kevéssé fog alapítani akarni, mint bármely más nagy organikus gazdasági fogyatkozás orvoslását.

Bármily paradoxul hangozzék is tehát: a valutakérdés igazi megoldásában a *közvetlen* valutáris megfontolások egyenesen háttérbe fognak szorulni. A háború befejeztének lélektani pillanatában nemcsak a behozatal forszírozása, de a kivitelnek bizonyos irányú korlátozása is szükségessé fog válni, bármennyire is serkentőleg hasson valutánk kedvezőtlen állása — magángazdasági szempontból — a «fölslegek» kivitelére. De hogy mi a «fölsleg»: ezt nem magángazdasági szempontok lesznek hivatva eldönteni, épp oly kevéssé, mint azt, hogy behozatal szempontjából mi a sürgős szükséglet, mi nem.

Miként az utóbbi szempontból fentebb konstatáltuk már, hogy a szükséglet tárgyát képező készgyártmányok, azok félgyártmányai és nyersanyagai közt kell majd dönteni, ha nem akarjuk, hogy egy és ugyanazon szükséglet kétszer-háromszor fedeztessék és beálljon egyes gazdasági ágakban a túltermelési krízis, még mielőtt más ágakban a legégetőbb szükséglet is kielégítést nyerhetett volna: azonképen a kivitel terén is dönteni kell majd afölött, hogy a rendelkezésünkre álló nyersanyagokat kiengedjük-e az országból, vagy félgyártmány, kész-árú alakjában exportáljuk-e csak. Mind a két probléma mikénti megoldása elméletben nagyon egyszerű és magától értetődő. Termelésünk regenerálása lévén a cél: csak természetes, hogy a termelés *eszközeinek*, nem pedig a kész termelvényeknek bár sokkal kényelmesebb importja, kell hogy törekvésünket képezze. Ha a rendelkezésünkre álló — mint láttuk: korlátolt, egyszeri alkalmi — import-bázist, nem produktív befektetések megszerzésére, hanem csupán készletfelhalmozásra fordítjuk, akkor e készletek elfogytával és hitelünk kimerültével beláthatatlan

időre el lennénk vágva attól, hogy gazdasági életünk egyensúlyát ismét helyreállíthassuk. Nem volna tehát kevesebb nemzet-i katasztrófánál, ha a pillanatnyi magángazdasági szempontok, melyeknek látószögéből tekintve a háború befejezte pillanatában a fogyasztó tömegek részéről kétségtelenül megnyilvánuló áruéhség minél gyorsabb és közvetlenebb, tehát készárúbehozatal útján való kielégítése kívánatosnak látszhatik, valóban érvényre engedtetnének jutni. Épp így: ha a *kivitel* terén nyersanyagunkat, mint ahogy ezt, kivált a ma legjelentősebbnek látszóval: a fával kapcsolatban, oly sokat emlegetni halljuk, a pillanatnyi konjunktura ösztönzésének engedve, «valutajavítás» önámító ürügye alatt, tényleg korlátlan mértékben a piacra engedjük dobni, ezzel nyersanyagától, illetve annak jelentős részétől fosztunk meg egy nagy jövőre praedestinált magyar iparágat, illetve ily iparágaknak egész sorozatát,¹ melyek épen abban a későbbi időpontban, midőn az exportnak nagyobb jelentősége lesz, mint a háborút közvetlenül követő, hitelgazdaságra építendő periódusban, exportképességükkel valutáris szempontból is hasonlíthatatlanul nagyobb szolgáltatásokat tehetnének (sokkalta nagyobb összeget is reprezentálhatnának), mint a nyersanyag formájában való kivitel.

Mindazonáltal a probléma sokkal komplexebb, semmint ezt az alapvető irányelvek pusztá körvonalozása sejteti. Az elméleti célszerűségeket gyakran a gyakorlati szükségszerűségek keresztezik, s az elvont teóriák egyszerű gépies megvalósítása lehetetlennek bizonyul. Így, merő luxuscikkektől eltekintve, nem lehet egyszerű *behozatali tilalmak* formájában levonni a nyersanyag-importnak a készárú-importtal szemben való favorizálása elvének konzekvenciáit; hiszen számítani kell a legégetőbb szükség gyors kielégítésének kényszerűségével, bizonyos gyártási ágakra való berendezkedés többé vagy kevésbé ideig-

¹ Legutóbb egyik legjelentősebb fatermelő koncernünkről vált ismertté, hogy felismerve a páratlanul kedvező konjunkturát, melyet a hazai nyersanyag bősége biztosít, a legkülönbözőbb fafeldolgozó ipar-telepek saját érdekeltsége körében való létesítésének nagystílusú programját dolgozta ki, mi kétségtelenül a nyersfaexport rovására fog menni. Ez örvendetes elhatározás, de egyes magángazdasági tényezők többé-kevésbé nagyfokú előrelátásától, nagyvonalúságától a fejlődés egészséges menetét függővé tenni nem lehet; az állam öntudatos és egységes irányítását egyesek elszigetelt iniciatívája nem teszi még nélkülözhetővé.

lenes akadályával (pl. fogyatékos számú szakmunkaerő stb.). Másfelől valamely nyersanyag *kivitele* sem tiltható el egyszerű generális intézkedéssel, hiszen azt a fölösleget, mely a belátható időn belül feldolgozható anyagot meghaladja, mégis ki kell engedni az országból; s ezenfelül is esetről-esetre adódó *kompensációs* üzleteknél elbírálás tárgyát kell hogy képezze a kivitel engedélyezésének célszerűsége.

Már e futó megfontolásokból is nyilvánvaló, hogy egyszerű valutáris megszorítások, szükségkép generalizáló behozatali tilalmak, kiviteli korlátozások, nem nyújthatják a legtávolabbról sem a minden eddiginél bonyolultabb békegazdasági vezér-probléma: a «kiárúsított produkció»¹ üzemének újrafelszerelése problémájának megoldását. Ehhez egyéb kell: a rendelkezésre álló külföldi fizetési- illetve hiteleszközök megszerzése, koncentrálása, nemzetgazdasági elvek szerinti szétosztása (amit kvalifikált racionalásnak nevezhetnénk); de az odaítéléssel kapcsolatban a hovaforrásnak szigorú előírása, úgy hogy csak a közszempontból mindenkor adódó behozatali szükséglet kielégítésére fordíthatassék a rendelkezésre álló külföldi valuta; a kiviteli engedélyeknek esetről-esetre való megadása és a kivitel kompenzációs vagy valutáris hasznosítása. Mindez pedig nem oldható meg egy egyszerű «valutáris» központ, hanem csak egy oly szerv keretében, melynek áttekintése van a gazdasági élet egész organizmusára felett; mely minden iparág szükségleteit egyaránt számontartani és mérlegelni tudja, melynél az ipar s a fogyasztás részén jelentkező minden szükséglet bejelentést, regisztrálást és szakzszerű s egyben elfogulatlan elbírálást nyerhet.

Ha azt akarjuk, hogy e sorsdöntő probléma megoldása ne a sablonos bürokratikus «iparpártolás» színvonalán mozogjon, hanem valóban a gazdasági élet gyakorlati szükségzerűségeinek magaslatán álljon, oly szervre kell azt bízni, mely valóban a termelés és forgalom minden exponensének képviselőjét magában foglalja. Egy széles alapokon nyugvó export-import-irányító testület — központ — szervezéséről van szó, melybe a termelés és kereskedelem minden ága delegálná képviselőit, s mely ilyformán az összes ipari termelési és kereskedelmi ágak-

¹ Lederer. — E kifejezés itt a fentebb tárgyalt hadi «központ»-oké tól nyilvánvalóan különböző értelemben használtatik.

nak autonóm organizációja volna a kivitel és behozatal irányítására. Minthogy két konkuráló érdek fölött mindig az *egész* gazdasági érdekelttség képviselőjét megtestesítő ezen szerv, illetve ennek irányítása mellett közegei döntenének, az általános nemzetgazdasági szempontok érvényrejutása a divergáló speciális érdekekkel szemben az intézkedésekben biztosítva volna. Valóságos *gazdasági parlament* gyanánt kell ezt az autonóm szervet elképzelnünk, mely közvetlenül a különböző szóbajövő gazdasági tényezők érdekképviselőinek megbízottjaiból alakulna s az összgazdaság érdekei szempontjából döntene a behozatal és kivitel kérdései felől s bocsátaná rendelkezésre a behozatalhoz szükséges (általa a fentebb körvonalazott alapon megszerzendő) valutát. Hogy e szerv összeállításában minő képviselői rendszer, illetve képviselői kulcs legyen irányadó, hogy bizonyos külföldi bevásárlások mennyiben volnának célszerűbben az ezen központ mellé esetleg rendelendő, de attól szervezetenleg teljesen különálló kommerciális szerv útján lebonyolítandók (mint aminőre egyes külföldi példákat fentebb láttunk); hogy a kormánynak mennyiben, illetve mily formában legyen beavatkozási, ellenőrzési, ellentmondási joga az önkormányzati szerv határozataival szemben; hogy a fogyasztói érdekek ama bizonyára nem számos esetben, midőn az össztermelés képviselőjének álláspontjával nem kongruálnak, mily módon jussanak szóhoz az azokra kiható döntésben; hogy mely kérdések tartassanak fenn a közgyűlésnek, vagyis az összeség döntésének, melyek a végrehajtó szervnek; hogy ez utóbbi mely elvek szerint alakíttassék; ezek és még más hasonló, kézenfekvő kérdések a részletes megvalósítás során várnak megoldásra, melynek technikai kivitele kétségtelenül a tapogatódzás, próbálgatás különféle étappejait fogja megjárni a végső kialakulás előtt, amint ez újszerű, megfelelő precedens tapasztalataira nem alapítható intézménynél másképp nem is képzelhető. Azok a tanulságok, melyek az előző fejezetben a központok működéséből adódtak, mindenesetre felhasználandók lesznek és legalább ama negatív irányban, hogy mily hibák kerülendők el a szervezésnél, zsinórmértékül fognak szolgálhatni ezen, részben más jellegű és rendeltetésű, de alapjában analog elvi beszámítás alá eső intézmény kiépítésében.

Ausztriában más szempontok bár, de szintén aktuálissá tették már egy ily külkereskedelmi központ tervének meg-

vitatását. Riedl² közli a tervet eddig kialakult formájában, mely azonban arra enged következtetni, hogy a régi valutáris ideológiák odaát is még túltengenek a retabliozás kérdéseinek vizsgálatában. A terv sarkpontját ugyanis egy oly szervezet létesítése képezi, mely *pénzügyi alapon* az össziparra támaszkodnék, amennyiben, valutáris okokból, az egyes ipari koncernek obligációit konvertálná, az összipar garanciája mellett, külföldi valutakölcsönre. «Diese Konstruktion wirke hiedurch als ein von der gesamten österreichischen Industrie durch das Medium der «Centralbank» aufgenommenes und garantiertes Valutaanlehen zwecks Rohstoffdeckung». Ez kétségtelenül kívánatos eredmény, de nehéz belátni, hogy mi volna az előnye az állam által igénybeveendő hitellel szemben, melyről láttuk, hogy szintén megoldható az állami terhek szaporítása nélkül, aminek elkerülését az osztrák javaslat pedig főcéljának vallja.³ Másfelől kétségtelen, hogy ama távolabb néző iparpolitikai szempontok számára, melyeket a szőnyegenfekvő problémák tekintetében irányadóknak vallottunk, az osztrákok terve nem nyújtja a legmegnyugtatóbb megoldást; mert egy pénzügyi szempontokra bázisozott, üzleti szervezet — mint ezt is láttuk a központok taglalásánál — nem képezheti alkalmas formáját a közszempontú adminisztratív feladatok megoldására hivatott szervezetnek. E feladatokat helyesen nézetem szerint csak oly jellegű organizáció szolgálhatja, minőt fentebb vázoltam; s egy külön, pénzügyi szervezettel bíró *üzleti* szerv oly, szigorúan körülhatárolt feladatok megoldására, melyekre az ily szindikátusszerű vállalatok tőkeerejüknel fogva mégis alkalmasabbnak látszanak, mint az export-import évtizedes, meggyökerezett összeköttetésekkel, tapasztalatokkal bíró, de tőkében gyengébb szervei, legfeljebb végrehajtó szerv gyanánt volna ezen intéző főorgánum *mellett*, s annak rendelkezésére, létesítendő. Oly szilárd pénzügyi bázisokon nyugvó intézmény, minő nálunk például a Behozatali és Kiviteli részvénytársas-

² Id. m. 16. s. köv. old.

³ «Der Goldbestand der Notenbank werde dabei nicht in Anspruch genommen. Ebenso entfalle bei einer solchen Organisation des Kredites auch für den Staat, der ohnehin für Zwecke der Währungsreform sich mit Auslandsschulden belasten müsse, die Notwendigkeit, auch noch für den Devisenbedarf der Industrie durch ein staatliches Rohstoffanlehen Vorsorge zu treffen». Id. m. 17. old.

ságban már is megvalósult, a továbbfejlesztésre s az így körvonalazott célokhoz való alkalmazásra alkalmasnak látszik. Csak nem szabad abba a hibába esnünk, hogy a funkciókat felcserélve, a pénzügyi szerv által intéztessük a közcélú, quasi közigazgatási jellegű teendőket is, s így egy- és ugyanazon szervezeten belül a közérdek és magánérdek kollíziójára adjunk alkalmat. Ha a funkciók különválasztására szigorúan ügyelünk, a legideálisabb megoldását valósíthatjuk meg a külkereskedelmi problémának: a közszempontú elfogulatlanságot a bürokratizmustól ment üzletiesség elvei mellett emelhetjük érvényre, anélkül, hogy egyik a másik rovására érvényesülne. Tehát: egy autonóm érdekeltségközi intézőbizottság, s mellette egy rendes vállalati szervezettel bíró (lehetőleg ugyan szintén minél szélesebbkörű érdekeltségre támaszkodó) üzleti végrehajtó szerv, a nagyobbarányú üzleti bázist igénylő tranzakciók lebonyolítására.

Bármennyire távol is áll ez ideáltól a fejtegetéseink kiindulási pontjával szolgált osztrák példa, a «Centralbank» eszméje: annak alapos átgondoltsága mégis a belőle adódó tanulságok gondos megfontolására készített. A terv igazán értékes magvát ugyanis nem maga a tervezett «központ» mikénti elgondolása, hanem az annak bázisául szolgáló *iparszervezési koncepció képezi*. Az egész ipar tömörítése a külkereskedelmi feladatok, elsősorban és főként a nyersanyagellátás szolgálatában, a háború utáni helyzet helyes meglátásából önként adódó expediens; de mélyebb átgondolásra vall a terv azon része, mely az egyes iparágak külön-külön való szindikálását is megvalósítani kívánja az összipar e közös szervezetének mintegy alapépítménye gyanánt. S valóban: mielőtt az egyes iparágak közötti nagy és elevenbeyágó konfliktusok kiegyenlítésére kerülhetne sor, az egyes iparokon belül kell a szükségletek s azok fedezésének ökonómikus beosztását tisztázni. S kellő szervezés útján biztosítani kell a termelés gazdaságosságának maximumát, mely mellett egyedül lehetséges a termelési eszközök (gépek, szakszerű munkaerő stb.) ama korlátozottsága mellett, melynek jegyében a retabliozás műve szükségszerűen majd minden iparágra nézve lefolyni fog, annak prosperitását biztosítani. Riedl erre vonatkozó fejtegetéseinek annyira súlyos minden szava, hogy találóbban mint azoknak reprodukálása által nem lehet jellemezni az egyes iparágakban várható helyzetet: «Min-

den egyes iparág körén belül hasonló érdekellentétek lépnek fel (t. i. mint az egyes iparágak, s különösen a gyártás különböző étappejait megvalósító iparok között is). Ha egy iparban a nyersanyaggal vagy félgyártmánnyal való ellátás elmarad a szükséglet mögött, úgy arányos — például az egyes üzemek teljesítőképességéhez mért — elosztás mellett beállana az általános, egyenlő arányú üzemkorlátozás szüksége. Ennek következményét a telepek hiányos kihasználása, irracionális üzem, az előállítás megdrágulása képezné, s a versenyképesség csökkenése a külfölddel szemben épen oly időben, midőn annak fenntartására és illetve helyreállítására a legnagyobb súlyt kellene fektetni. Ha pedig e veszélyt elkerülendő, a behozott nyersanyag-mennyiséget egyes üzemeknek oly mértékben juttatjuk, hogy teljes üzemben maradásuk lehetővé tétessék, úgy ez szükségszerűen más üzemek teljes beállításának szükségét jelenti, ami csak úgy lehetséges, ha ez utóbbiaknak megfelelő kártalanításáról gondoskodás történik.

Ezenfelül ily esetben kezességet kellene nyújtani azért, hogy egyes üzemeknek időleges kikapcsolása ne alakuljon át maradandóvá. Mert közelfekszik a gondolat, hogy a kedvezményezett vállalatok előnyös helyzetüket arra fogják felhasználni, hogy a vevőkört magukhoz ragadják és a maguk árui számára tartósan kedvezőbb helyzetet biztosítsanak a piacon azon vállalatokkal szemben, melyek csak később láttatnak el nyersanyaggal s így csak később jelenhetnek is meg ismét árúikkal a piacon. Így megtörténhetik, hogy egy igazságos és észszerű nyersanyagelosztásról való gondoskodás némely iparágban, amelyekben t. i. a fedezet a szükséglet mögött eleinte tetemesen elmarad, az áruértékesítés szabályozására (Regelung des Absatzes) is kényszerít.

A döntés afölött, melyik elosztási szisztéma — az arányos felosztás üzemkorlátozás mellett, avagy az ellátás koncentrációja egyes üzemekre — választassék, de még inkább az elhatározott rendszabály keresztülvitele, az iparnak erőteljes és hézagatlan organizációját teszi szükségessé.¹

Ime: magának a nyersanyag-problémának fejleményei is elvezetnek, elkerülhetetlen bizonsággal, az ipar kényszerű megszervezésének követelményéhez, mint amely nélkül a regeneráció

¹ Id. m. 23. old.

szüksős eszközeinek racionális felhasználása el sem képzelhető. Külső látszatra ugyanazok a rendszabályok, melyek a bőség normális állapotában a fogyasztók elleni harc fegyvertárához tartoztak, s azt célozták, hogy a konkurrencia kiküszöbölésével s a túltermelés megakadályozásával az árnívó emelhető legyen, most, a hiány állapotában, a legszorosabb értelemben vett közérdek szükségrendszabályai gyanánt fognak jelentkezni — ismét a túltermelés, az energiapazarlás, az anarchikus produkció megakadályozására; — épen csak hogy ezuttal nem a magasabb árakhoz fűződő magánérdek, hanem a jelzett közérdekek szolgálatában. Ne feledjük el, hogy a kartell eszméjének békében se lényege, hanem inkább csak kinövése volt az illetéktelen árfelhajtásra törekvő gyakori tendencia. Sokkal inhaerensebb jellemvonása a kartelleknek a bennük rejlő produktív tényező, mely az organizálás erejénél fogva a szabad versenyben rejlő energiapazarló momentumokat kikapcsolja, a termelést olcsóbbá teszi s ezen a réven igazi természeténél fogva a fogyasztónak is előnyére válik; s csak visszaélés-képen fosztja meg a kartell az esetek egy részében a fogyasztót ettől az előnytől, midőn a benne rejlő erő másik oldalát, a monopolisztikus mozzanatot fordítja kifelé, s e hatalmi tényezőt érvényesíti a vevőkkel szemben való ármegállapításban, nem pedig az árleszorító gazdasági tényezőt.

Midőn tehát felismerjük, mint a háboru utáni szükségös viszonyok posztulátumát, az iparok organizálása — a legcélszerűbb anyagelosztásnak, az anyaghiányhoz alkalmazkodó leggazdaságosabb üzemi berendezkedésnek és esetleges üzemredukciónak, az egység típusok megteremtésének a konkurráló minták luxuriózus sokasága megszüntetésével, az üzemi koncentrációnak s másfelől üzemi munkamegosztásnak stb., fogalmait magában foglaló — kényszerintézkedésének szükségét, nem szabad elfelednünk, hogy ezzel állami segédlet mellett mesterségesen teremtünk meg egy olyan alakulatot, mely magában hordja egy céljával és alapvető jellegével ellentétes hatásra irányuló túlkapás — a fogyasztás- és így közvetve termelésellenes árfelhajtás — lehetőségének, veszélyének csiráját. Ezért a régi szabad kartellek formáit oly kautélákkal kell kombinálni, melyek e kényszeralakulatok politikájában a gazdasági, termelésökonomiai momentumnak a hatalmi, monopolisztikus momentummal szemben való állandó érvénybenmaradását garantálják. Ezt pedig

csak az állam közszempontú ellenőrző beavatkozása biztosíthatja. Az autonóm intézkedési jog egy további korlátozása pedig az egyes szindikátus kötelékén belül a minoritás védelmét kell hogy célozza, klikkek, hatalmi csoportok alakulásával, a többség túlkapásaival szemben.

Walther Rathenau, a «Gemeinwirtschaft» rendszerének egyik legnagyobb alapvetője s leglelkesebb apostola Németországban, helyesen képzei el a gazdasági autonómia épületének első emeleteként a «Berufsverband»-ok (egyes iparok szervezeteinek) összeségét, melyre a «Gewerbsverband»-ok — a rokonszámákat összefoglaló nagyobb organizmusok (pld. textil-, vasipari szövetség stb.) — rendszere támaszkodik. Csak a legfelsőbb emeletet kell még azután Rathenau épületén elhelyeznünk, mely az összes iparágak érdekei közt van hivatva közvetíteni, a beviteli-kiviteli központ fentebbi koncepciója értelmében.

De éppen ama szoros kölcsönhatás, amaz egymás mellé és egymás alá rendeltség, melyben a különböző iparágak egymásközt, illetve az őket összefoglaló iparcsoportokkal szemben egy jól funkcionáló gépezetben kell, hogy elhelyezkedjenek, bizonyos tervszerűséget kíván meg az ipari termelés ez új rendszerének megteremtésében, melynek teljes zárt szisztémává kell kialakíttatnia. Organizálás rendszertelen, ötletszerű alapon: a legparadoxabb gondolat volna. A rendszerező német elme már jó előre feldolgozta a gazdasági kényszerszindrólák alapvető kérdéseit; feldolgozta a különböző szempontokat, melyek egyfelől a nehéz, másfelől a könnyű iparban a megszervezéssel kapcsolatban figyelembe veendő; foglalkozott a különféle szervezeti formákkal, azok előnyeivel és hátrányaival. Legkimagaslóbb tudományos teljesítmény e téren talán Beckerath nevezetes munkája: «Zwangskartellierung oder freie Organisation der Industrie?», mely magvas foglalatát nyújtja e témakör kimagasló kérdéseinek; s tanulságai sok tekintetben általános érdekűeknek, ránk nézve is becseseknek mondhatók.

Mielőtt a kényszerszindikátusoknak e tudatos (bár a gyakorlati megvalósítás tekintetében még csak a szórványos és tapogatózó próbálgatás stádiumáig jutott) gazdaságpolitikai rendszabályként jelentkező koncepciójára áttérnénk, tanulságos lesz egy futó pillantás a történelmi kialakulás menetére. E szempontból érdekes megemlíteni, hogy a kényszerszindikátusok alapeszméje

voltaképpen még a békeidők gazdasági talajából csirázott ki — ami legbeszédesebb újabb igazolása annak, hogy nem speciális háborus expediensről van itt szó, hanem egy produktivitási célszerűségi rendszabályról, melyet bizonyos (akkor kivételes) körülmények közt már a békeidők gazdasági viszonyai is megérteltek. A helytelenül «kálimonopólium» elnevezés alatt ismert német intézmény — valójában állami kényszerrel és részvétellel, de egyébként *magángazdasági* alapon létesült kényszerszervezet — már az 1910 május 25-iki német birodalmi törvénnyel hivatott életre, és nagy vonásokban megfelel annak a sémának, melyet utóbb a háború az egész ipar organizálása tekintetében aktuálissá tett. A «kálimonopólium», illetve helyesebben tehát a káli-kényszerszindikátus létesítését a kálitermelés és értékesítés szervezettségéhez közvetett utakon (külkereskedelmi megfontolások révén) fűződött bizonyos egészen speciális (ránk nézve itt érdekességgel nem bíró) gazdasági közérdekek azért tették szükségessé, mivel csak így módon lehetett a meglévő szabad szindikátust az outsiders versenyével szemben konzerválni.¹ Érdekes megemlíteni, hogy egy Neurath nevű osztrák író a szükségességek e véletlen összetalálkozásában is különleges intuícióval felfedezte volt már az általános érvényű momentumot, melynek előbb-utóbb az egész gazdasági életben éreztetnie kellend befolyását, amennyiben megjövendölte a Deutsche Wirtschafts-Zeitung hasábjain,² hogy a «kálimonopóliumhoz», (valamint az osztrák kormánynak a kőolajtermelés tén már akkor létesített rokonirányú intézményeihez) hasonló alakulatok a jövő általános szervezeti formájává fognak idővel kialakulni.

Nem teljesen járatlan utakon indult tehát a háborus német kormány, midőn, bár egészen más jellegű, ezáltal már közvetlenül a nagyobb produktiváshoz fűződő érdekek illetve szükségsszerűségek folyományaként, egyes iparágak kényszerszindikálását elhatározta. Mint említettem, ennek megvalósítása minden rendszeresség nélkül történt, sőt kezdetben egészen szűkre szabott időbeli perspektívával, tehát ad hoc intézkedésként, az intézmény állandó s éppen a háború utáni hosszú regenerálási

¹ L. a káliszindikátus genezisének beható ismertetését: Kestner: der Organisationszwang, 179. skk. old.

² Id. u. o. 183. skk. old.

időszak sorsdöntő jelentőségének kellő átértése nélkül. Ily egészen rövid érvénytartamra tervezett első német intézkedés a háború során a *széntermelés és értékesítés* kényszerszindikátusok útján való megszervezése volt.¹ A széntermelők e rendelet erejénél fogva — amennyiben a közérdeket kielégítő önkéntes egyesüléssé a birodalmi kancellár által kitűzendő időn belül nem állnak össze (Art. III.) — kényszeregyesületekké tömöríthetők, melyeknek területi hatásköre a kancellár beosztásának marad fenntartva. Az ilykép prevideált többrendbeli, kerületi egyesület közötti együttműködés biztosításáról a rendeletben nincs gondoskodás. Az egyes kényszeregyesületek jogi személyek (Art. II, § 1); meghatározott üzemi tőkével (Art. II, § 2) és üzleti feladatokkal (Art. II, § 4). Az üzleti és a hatósági funkciók tehát, az ismertetett primitív hadigazdasági intézményekhez hasonlóan, egyazon intézmény kezeiben vannak összpontosítva, (e hiánynak mindössze a 3. §-ban foglalt némi kivételes enyhítésével). A rendeletben előszabott időtartam legfeljebb két év békekötés után.

A másodikként szindikálni szándékozott *cementiparban* kényszerszindikálásra nem kellett sornak kerülnie, mert az 1916 június 29-i és az 1917 január 25-i rendeletek pressziója segítségével sikerült az «önkéntes» «Zementbund»-ot létrehozni a kormánynak, melyet másfelől e rendeletek outsiders zavaró behatásától mentesítettek. A hatósági ellenőrzést a «Reichsstelle für Zement» látja el. Itt tehát a hatáskörök (üzleti és hatósági funkciók) megoszlása mindenesetre a közérdek hathatósabb megóvásának garanciáját nyújtja, bár másfelől épen a legalapvetőbb iparszervezeti kérdésekben az ipart megfosztja autonómiájától s egy többé-kevésbé bürokratikus birodalmi hatóság hatáskörének veti alá a termelés rendjét.

Kevéssel utóbb, a *cipőipar* kényszerszindikálásánál, a német kormány ismét a hatósági és üzleti funkciók különválasztásának elve szerint járt el, de a megoldás itt talán még kevésbé szerencsésnek mondható, mint a cementiparban, mert az 1917 március 17-i rendelettel létesített kényszeregyesületek («Herstellung- und Vertriebsgesellschaften») tisztán üzleti szervekként

¹ L. Verordnung über die Errichtung von Vertriebsgesellschaften für den Steinkohlen- und Braunkohlenbergbau, vom 30. Aug. 1915. (Az 1915 július 12-én kibocsátott eredeti rendelet módosítása.)

vannak gondolva, melyek az összes tagok gyártmányainak értékesítésére hivatvák, míg a tulajdonképeni iparszervezési, adminisztrációs feladatok nem autonóm hatáskörben, hanem egy, kizárólag a birodalmi kancellár által kinevezett tagokból álló bizottság (Überwachungsausschuss der Schuhindustrie) által gyakoroltatnak.

Az intézménynek szakkörökből jövő kritikájaként Beckerrath¹ idézi a Frankfurter Zeitung állásfoglalását, mely szerint «durch diese Einrichtung das Schicksal einer grossen Industrie in die Hand weniger Personen gelegt wird, auf deren Auswahl die Gesamtheit gar keinen Einfluss hat, welche vielmehr durch den die betreffende Angelegenheit bearbeitenden Regierungsdezernenten bestimmt werden». S kifejezést ad a német üzletvilág e vezető orgánuma annak az aggályának is, hogy ez elv kiéptése esetén megtörténhetik, «dass die Anregung zur Zwangssyndizierung von gewissen einseitig interessierten Kreisen der betreffenden Industrie selbst ausgeht, dass dann die betreffenden Regierungsstellen unter Mitarbeit dieser Kreise die Sache weiterfördern und dass dann schliesslich den durch vollzogene Tatsachen vollständig überraschten weiteren Kreisen der betreffenden Industrie die Pistole auf die Brust gesetzt wird. Mit dem Wort von der «Selbstverwaltung der Industrie» wird allerdings auch in solchen Fällen immer wieder operiert». De hogy ez a «Selbstverwaltung» a cipőiparban megvalósított németországi szervezet lényegével tényleg össze nem egyeztethető jelszó csupán, erre nézve ugyanott idézve van egy szakkörökből vett véleménynyilvánítás: «Von vornherein wird da der Gedanke verworfen, dass den einzelnen Gesellschaftern der zu bildenden Syndikatsgesellschaft, ähnlich wie bei den Erwerbsgesellschaften des Handelsrechts, ein erhebliches Mitbestimmungsrecht bei der Geschäftsführung zugebilligt, oder ihnen wenigstens ein erheblicher Einfluss auf die zur Geschäftsführung bestimmten Personen und die Umgrenzung der diesen gegebenen Vollmacht verliehen würde. Für eine solche direkte Betätigung der Gesellschafter ist «kein Raum». «Die Teilnahme der Gesellschafter» — fűzi hozzá maga Beckerrath az ismertetett szervezettípus önkormányzatellenességének illusztrációjaképen — «an der Verwaltung der Organisation ist

¹ Id. m. 40. skk. old.

satzungsgemäss darauf beschränkt, dem Überwachungsausschuss Vorschläge für die Wahl des Verteilungsvorstandes zu machen und in der Gesellschafterversammlung die Berichte des Vorsitzenden des Verteilungsausschusses entgegenzunehmen». Mind e kritikák tehát, melyek a közvetlenül érdekelt körök mindenestre nagyon is figyelembevendő véleményének visszatükrözéseként tekintendők, nem magát a szervezésben rejlő kényszert teszik kifogás tárgyává, hanem annak célszerűtlen technikai megoldását, mellyel egy nagy iparág autonómiájától megfosztatik egy bürokratikus és amellet gyakran mégis egyes egyoldalú magánérdekeknek kedvező, tehát a szakszerűség feláldozása fejében még a paritásosság garanciáját sem nyújtó megoldás kedvéért.

Az organizáció vezetésének és irányításának az arra hivatott kezekből való kivételén kívül a bírálat alatt álló intézmény hatékonysága maximumának kifejtésében másik akadály, hogy nem egyesíti, (mint ugyanezt a hibát a széntermelés megszervezésénél is láttuk) az egész német iparban rejlő erőket, hanem a szervezés előnyeit csak helyileg korlátozott keretek közt valósítja meg. A hivatkozott rendelet alapján 1917 március 24-én kibocsátott végrehajtási utasítás ugyanis 11 kerületet állapít meg, melyek mindegyike részére egymástól független, külön cipőszindikátusok alakítandók.

A röviddel utóbb, 1917 június 9-én, a *szappaniparra* vonatkozólag megjelent rendelet annyiban fejlődést jelent a cipőiparban követett elvekkel szemben, hogy itt az egész birodalom ipara egyetlen egységes szervezetbe foglaltatik össze — ettől eltekintve azonban ez a rendelet az előzőnek egész rendszerét minden fogyatékoságával együtt egyszerűen átvette.

A német kényszerszindikátusi akció eddigi eredményeit nem meríti ki a fenti ismertetés, de annak leglényegesebb megnyilvánulásait, főbb típusait mégis magában foglalja.

A mi saját kormányunknak ilykép a németországi tapasztalatok nyújtotta kész tanulságok állottak rendelkezésére, midőn iparszervezési programját — elég későn — az Ipartanácshoz intézett kereskedelmi miniszteri előterjesztés keretében megformálta. Még e program formába öntése előtt egyébként létrejött a «Celluloze- és papírgyári szövetség», az első magyar

kényszerszindikátus, melynek szervezete a későbbi alakulásokra is tipikus, s mint ilyen legalkalmasabb az intézmény — egyébként még kezdetleges stádiumban álló — magyarországi kialakulásának ismertetésére. E kialakulás, mint Németországban, úgy nálunk is, sajnálatos módon nélkülözötte a különböző iparágak organikus összefüggéseit szem előtt tartó, előzetesen megállapított munkatervet, mely a Rathenau-féle említett koncepciónak — az egész ipari termelés szoros együttműködése biztosításának — előfeltétele volna, s a kormány teljesen öltészerű esetlegességgel hozta létre eddig egymástól egész függetlenül, még csak minden sorrendi logika nélkül is, az egyes szindikátusokat. Ami magát az egyes szindikátusnak — a német példák tanulságainak már nagyobb mértékben való figyelembevételére valló — szervezetét illeti: az leginkább a kartellekhez mondható hasonlónak; az *outsiderek versenyével szemben biztosított, ennek ellenében kormányellenőrzés mellett működő, egyébként azonban teljesen autonóm szövetsége az az egymástól független, önálló gazdasági létet élő, önálló iniciatívával és üzleti módusokkal rendelkező vállalatoknak*. Különösen nem olvad össze az egyes vállalatok finansiális egyénisége, se közvetlenül, se közvetve; s ez különbözteti meg a szövetséget a trustok és holding company-k különböző szorosabb szerkezetű alakzataitól; bár viszont a szövetség organizatórius hatáskörének teljessége túlmegy a kartellek — rendszerint bizonyos szorosán körülírt funkciókra korlátozott — jogkörén, ami ismét inkább a trustokra emlékeztető momentum. Ezek a mozzanatok állapítják meg az új alakulat helyét az eddigi gazdasági szervezeti típusok közt *gazdasági* konstrukció szempontjából.

Jogi szempontból: a Szövetség «jogi személynek» deklarálta a rendeletben (3. §.) — miként ez egyébként a német hasonló szövetségeknél is történt. *Forbáth* Tivadár, ki a kényszerszindikátusok jogi természetéről — szintén épen a papírszindikátusi rendeletben kifejezésre jutó jogelvek alapulvételével — igen érdekes tanulmányt írt, kifogásolja ezt s a kényszerszindikátusnak a rendeletben lefektetett egész jogi konstrukcióját, mint amely e «szövetség»-nek az eddig használatos jogi kategóriák

¹ L. a m. kir. kereskedelmi miniszter 12.731/918. K. M. sz. 1918 márc. 12-én kelt rendeletét.

² «Kényszerkartellek», a Jogtud. Közl. 32. és 33. számában.

bármelyikébe való besorozását lehetetlenné teszi. Ezzel szemben felhozható, hogy a «szövetségek» gazdasági rendeltetésükre nézve is «novum»-ok s így nem csoda, ha jogilag is önálló megítélést, önálló szabályozást igényelnek. Másfelől viszont épen e megfontolásból annak szüksége következik, hogy a kényszerszindikátusok jogviszonyai valóban kimerítő önálló szabályozásban részesüljenek, s illetve, amennyiben egyik vagy másik vonatkozásban valamely más jogi alakulattal azonos jogszabályok uralma alá kívánnak helyeztetni, e jogszabályok hatálya rájuk kifejezetten kiterjesztessék. Ez a hiány egyike azoknak, melyeknek pótlására legnagyobb szükség van, mert enélkül az új alakulat kivált magánjogi helyzetének labilitása, működésének eredményességét s a szisztéma meggyökeresedését is hátrányosan befolyásolja. Forbáth egyébként helyesen látja meg a relativ hasonlóságot *magánjogi egyesületeink* és az új alakulat közt, noha rendeltetése és keletkezési módja s különösen a kényszerszindikátusokban érvényesülő közjogi kényszer momentuma lényegesen megkülönbözteti is ezt amazoktól. Ámde mind e különbség a jogi elvi minősítés hasonlóságának nem áll útjában, s minthogy a rendelet azon rendelkezése, mely «jogi személy»-lyé deklarálja a szövetséget, pótolja az alapszabályok belügyminiszteri látta-mozását, mint a joggyakorlatunk által az «egyesületek» jogi személyiségének megalapozásához megkívánt kelléket, a rendelet intenciója szerinti megoldás az volna, hogy az egyesületi jog elvei mindazon vonatkozásban, mely különleges szabályozás alá nem vonatott, kifejezetten is kiterjesztessenek a kényszerszindikátusokra. A másik alternatíva — (a K. T. 61. §-a szerinti kereskedelmi társaságok esete nyilvánvalóan nem forogván fenn, a K. T. 62. §-a szerinti alkalmi egyesülés fogalmi kellékét képező kereskedelmi ügyletkötési célzat pedig szintén hiányozván) — csak a *magánjogi társaságé* lehetne; ami persze nem egyeztethető össze a rendelet azon intenciójával, mely a szövetséget jogi személyként kívánja konstruálni. De kérdés, hogy egyáltalán helyes-e de lege ferenda ehhez az eredeti formulához való ragaszkodás? A kérdés nem alapvető jelentőségű, de mindenesetre megfontolást érdemel: szükséges-e a Szövetségnek jogi személy jellegével való felruházása, holott az nem üzleti tranzakciók lebonyolítására, hanem csak adminisztratív funkciók végzésére van hivatva; s nem-e rejlik épen a jogi

személyiség kidomborításában kísértés arra, hogy a szövetségek eredeti rendeltetésük ellenére az üzleti tevékenység birodalma felé is exkurziókat tegyenek? Ha a további kifejlődés során ez a szempont fog érvényre jutni és a kormány a jogi személy momentumát az alakítandó későbbi Szövetségekből kikapcsolja, úgy az egyszerű magánjogi társaságok jogszabályai lesznek a külön kényszerszindikátusi jog szomszédos kiegészítő területétül; jus generalejaul tekintendők; ellenesetben, mint láttuk, a magánjogi egyesületekéi.

A gazdasági és a jogi szempont mellett a szövetség konstrukciójában az államhatalomhoz való viszonya és autonómiája gyakorlásának mikéntje bir még jelentőséggel. A Szövetség ugyanis elsősorban összgazdasági közérdekek szolgálatában állván, autonóm intézkedési joga è közérdekek diktálta korlátozásoknak van alávetve. Valamely iparág autonóm szervezetének jövőbe néző perspektívából beállított összérdekei ugyan az esetek nagy többségében kongruensek lesznek a legtágabb értelemben vett, még a fogyasztás szempontjait is számba vevő közérdek szempontjaival; de ez utóbbiaknak netáni ellenkező esetben való feltétlen érvényrejutása azért intézményes garanciákat is megkövetel. Másfelől, tekintettel arra, hogy a szövetséghez való csatlakozás nem önkéntes, hanem kényszerű, az egyes csatlakozó tagok jogos egyéni érdekei még sokkalta nagyobb mértékben szorultak rá a majorizálás útján való méltánytalan elbánás elleni intézményes védelemre, mint önkéntes társulásoknál, pl. részvénytársaságoknál, melyeknél bár a minoritás jogainak intenzivebb védelme tekintetében jogunk szintén rég megérett már a gyökeres reformra.

Nyilván mindkét szempont követelményeinek vél eleget tehetni a szóbanlevő rendelet, midőn az állami hatóság ellenőrzési és különösen vétőjogával állja el útját a Szövetség szervei akár a közérdek, akár egyes tagok érdeke ellen netán irányulható intézkedéseinek. Az «állami felügyeletről» szóló 9. §. szerint a «szövetség minden vonatkozásban állami felügyelet alatt áll, amelyet a kereskedelemügyi miniszter állandóan egy kirendelt miniszteri biztos vagy esetről-esetre kijelölt közegei által gyakorol. A miniszteri biztost, vagy ha ilyen állandó megbizatással nem rendeltetett volna ki, a kereskedelemügyi minisztert, evégből minden közgyűlésre, igazgatósági és végrehajtó bizottsági ülésre meg kell hívni» — mely alkalommal e meg-

bizott felfüggesztő hatályú vétójoggal élhet. A döntés joga ily esetben a kereskedelmi miniszteré, ki ellenőrzését ezenfelül az ügyvitelbe való állandó betekintési jog s utasítási joga segítségével is gyakorolja.

A közérdek szempontjai ilyképen — megbízható kormányzatot feltételezve — kétségtelenül teljesen meg vannak óva s remélhető, hogy másfelől az autonómia jogos szférája sem fog a gyakorlati megvalósítás során sem sérelmet szenvedni az «ellenőrzési» tevékenység túltengésétől. Nem nyújthatja azonban nézetem szerint maga a kormányellenőrzés hasonló értékű garanciáját a *kisebbségi érdekek* védelmének a Szövetségen belül, helyesebben: az *egyes tagok* paritásos érdekei a Szövetséggel szemben való megóvásának, — mivel ez lényege szerint nem kormányzati, hanem inkább bírói funkció. Minthogy pedig másfelől a legtökéletesebb szervezeti forma illetve képviselői kulcs sem garantálhatja automatikusan azt, hogy minden magánérdek a Szövetség keretén belül egyformán méltányos és majorizálástól ment figyelemben részesüljön, s másrésről a többségi elv, jobb híján, még sem mellőzhető el a Szövetség határozathozatalaiban: a kisebbségi érdekvédelem számára csak egy külön, a Szövetség és az egyes tagok fölött álló *bírói döntő fórum* nyújthat megfelelő megoldást. Úgy Ausztriában, mint Németországban megtaláljuk a példáit ennek a megoldásnak, s nincs semmi akadálya e bevált expediens adoptálásának nálunk sem.

Ausztriában úgy az *egyes szövetségi tagok* közt felmerülő vitás ügyekben, mint *egyes tagoknak a Szövetség, illetve vezetőségének intézkedései ellen* irányuló panaszai dolgában «Schiedsgericht», választott bíróság, van hivatva dönteni, melynek elnöke bírói személy, többi tagjai pedig a szövetségi tagok sorából kerülnek ki.¹ Az ily bíróság kellő szervezet mellett megbízható fórumnak tekinthető az ügyek első csoportja tekintetében, midőn t. i. egyes szövetségi tagoknak a szövetségi viszonyból kifolyólag egymással szemben keletkezhető vitás ügyei forognak szóban; de nézetem szerint nem a legszerencsésebb megoldás az egyes tagoknak a szövetség vezetősége ellen irányuló panaszai tekintetében, mert alig képzelhető el, hogy a szövetségi tagok köréből az ily vitákban teljesen érdekeletlen

¹ L. Riedl id. m. 59. old.

választott bírói személyek kerülhessenek ki; hiszen a Szövetség természeténél fogva egyik tagjának hátránya az esetek nagy részében a többieknek előnyét jelentheti (pl. a kontingentálás kérdésében); s másfelől egyik szövetségi tag sem fog szívesen szembehelyezkedni a Szövetség vezetőségével, melynek legéletbevágóbb érdekei tekintetében ki van szolgáltatva. *Az egyes tagok között, a szövetségi viszonyból folyó viták eldöntésére tehát az osztrák szisztéma szerinti választott bíróságok volnának megszervezendők, míg magával a Szövetséggel szemben felmerülő vitaesetekre nézve, — miként erre jelenlegi részvénytársasági jogunkban is, igaz, hogy eléggé szűkkeblű formában, van már precedens, — a rendes bíróságok hatásköre volna megállapítandó.*

A németországi szövetségi választott bírósági intézmény (voltaképen nem «választott», hanem külön bíróságok ezek, melyeknek tagjait a hatóság nevezi ki) működési köre részben szűkebb, részben tágabb az osztrákokénál. Szűkebb, amennyiben egyáltalán nem terjeszkedik ki több szövetségi tag egymásközi vitaeseteire; aminek rációja kétségtelenül az, hogy nehéz megvonni a határt egyszerű magánjogi differenciák és olyanok közt, melyek a szövetségi viszonytal kapcsolatosak. Az előbbieket különben alkalmasint az esetek túlnyomó többségét fogják kitenni, s valóban nincs különös ok, hogy ily tisztára magánjogi viták miért vonassanak el a rendes bíróságok hatáskörétől. A német vonatkozó rendeleteknek ez a fogyatékosága tehát gyakorlatilag nem sok esetet érint, s így nem is bír különösebb praktikus jelentőséggel. Másfelől nem konzekvensek azonban e rendeletek, midőn oly ügyeket is a választott bíróságok elé utalnak, melyek szövetségi tagok és harmadik külső személyek (vevő, bizonyos eladók) közt merülnek fel a *szállítási viszonyból* kifolyólag; ² ily tisztán magánjogi viták eldöntésének a rendes bíróságok köréből való kivételére ezen vonatkozásban sincs semmi ok, sőt ezekre nézve a választott bírói intézmény alkalmazása nem is bír létjogosultsággal. A német példának minden további nélkül való átvétele tehát szintén nem volna célszerű, bár itt viszont a választott bíróságok *működésének* a legapróbb részletekig kidolgozott rendszere ³ s az ahhoz fűződő

¹ L. pl. cipő kényszerszindikátusi id. rend. Art. III. §. 5.; szappan-kényszerszind. rend. Art. III. §. 5.

² L. a cipőszindikátusokra nézve az 1917 július 29-i «Bekanntmachung über das Verfahren vor dem nach Art. III. § 5. der Bekanntmachung

tapasztalatok szolgálhatnak értékes ségedanyag gyanánt a technikai megvalósítás munkájánál.

Egyébként a hivatkozott programmatikus miniszteri előterjesztés egyes vonatkozásokban maga is tartalmaz közvetlen utalást a külföldi meglévő példáira. Különösen áll ez például a mai «központokkal» szemben elfoglalt álláspontjára, melyeket nem tekint, — mint ahogy ez Ausztriában történt — a kényszerszindikátusok alternatív megoldási formájának, hanem oly alakulatnak, mely az eddigi tapasztalatok szerint az ipari organizáció megvalósításának nem, hanem legfeljebb bizonyos üzleti funkcióknak a *kényszerszindikátus szolgáltatásában* való lebonyolítására lehet alkalmas. A részvénytársasági formában szervezett központokat tehát ideiglenesen és ott, ahol erre szükség van, mint a kényszerszindikátusok mellé-, illetve alárendelt üzleti segédszervét, kontemplálta e tervezet fentartani. Mai formájában azonban, mint vonatkozó fejtegetéseinkből kitűnik, a «központok» erre a szerepre is aligha bizonyulnának alkalmasoknak.

A kényszerszindikátus eszméjének a sikeres megvalósítás kilátásai tekintetében nagy előnyét jelenti a központok háborús rendszerével szemben minden objektív előnyén felül az a körülmény is, hogy míg az utóbbiaknak úgy a közvetlen érdekelttség, mint a fogyasztás részéről végig a leghevesebb ellenzéssel kell küzdeniök — oly ellenszennvel, mellyel szemben épen csak a kivételes háborús állapot közepette tudta az állam fennmaradásukat biztosítani, — addig a kényszerszindikátusok terve épen magának a kényszer alá vonandó iparnak részéről is túlnyomóan szimpatikus, de a kevés ellenkező kivétel esetében is toleráns fogadtatásban részesült. A sajtóban megjelent számos nyilatkozat s különösen a «Honi Ipar» az ipari érdekelttség széles köreit felölelő ankétjének¹ eredménye örvendetes bizonyítékát szolgáltatja ennek.

Két számottevőbb aggály az csupán, mely a kényszerszindikátusi eszmének az érdekelttség részéről való helyeslése mellett mégis szóhoz jut, — ugyanaz a két aggály, mely Németországban is a kérdés elvi taglalásánál épp úgy, mint a gya-

über die Errichtung von Herstellungs- und Vertriebsgesellschaften in der Schuhindustrie, vom 17. III. 1917, eingesetzten Schiedsgerichte. Ugyane napon kelt rendelet azonos szabályok alkalmazását rendeli el a szappan szindikátussal kapcsolatos választott bíróságokra nézve.

¹ L. 1918 május 15-i szám.

korlatban lépten-nyomon felüti fejét. Az organizáció szükségét érzi minden érdekelt s tudja minden hozzáértő; átlátja, hogy a szabad versenyben rejlő energiapazarlást, a rendszertelen termelésben és értékesítésben rejlő antiökonómikus tényezőket, a háborút követő — a legjobb esetben is fölösleghiányos — idők nem bírnák el. Ámde úgy vélik sokan, hogy az állam kényszerű beavatkozása megöli a szabad üzleti életben rejlő iniciatív erőt, önműködő progresszív energiákat, — fölösleges módon, szerintük, mert hiszen, ha, ahol és amikor a tömörülés gazdasági érdek, ott az érdekelttség azt saját jószántából, az állam koercitív beavatkozása nélkül úgy is megvalósítja. A kényszerszindikátusok elleni kampánynak az első naptól fogva ez volt, Németországban épp úgy, mint nálunk, vezérmotívuma; jelszava pedig a szabad versenyben rejlő stimulus önműködő erejébe, a laissez-faire százados igéjének mindenhatóságába vetett hit. A társulás intézményeinek történetébe elmélyedő gondolkodás azonban elveti ezt az aggályt. Nemcsak a közérdek szempontjából, mely az állam beavatkozását a gyakran egoisztikus célú kartellekkel szemben a fogyasztás érdekeire való tekintettel el-mellőzhetetlenné teszi; de magának az organizációnak stabilitása, biztonsága, közvetve tehát saját tagjainak érdekében is.¹

Az önkéntes kartellek életképességét és elhatározásainak szabadságát, tevékenységének a produkció közvetlen érdekeire való koncentrálását az outsiders versenyének lehetősége mindig a leghátrányosabban befolyásolta. *Kestner* fentebb idézett alapvető munkája a «szervezkedési kényszerről» annyira élesen megvilágítja ezt a gyakorlat példáin, hogy e munka megírása óta voltaképen vitán kívül kellene állnia annak a tételnek, hogy a «kényszer» a hatékony kartellirozásnak valósággal előfeltétele. A kényszer fogalma ugyan magában foglalja a gazdasági kényszerítés eszközeit is, nemcsak a hatóságiakét; de épen *Kestner* munkájából megtanulhatjuk azt is, hogy ezek a kartell saját erejéből alkalmazott kényszereszközök csak a legritkább esetben lehetnek hatásosak, s akkor is alkalmazásuk a kartellben rejlő, egyébként produktív célokra fordítható energiák legjavát einészteli fel. Már pedig az a puszta tény, hogy

¹ Maga a káli-kényszerkartell, a kényszerszindikátusok e békeidőbeli előfutárja is, mint láttuk, épen a meglévő szabad kartell pozíciójának biztosítása végett létesített.

nehány gyöngébb vállalat kartellé tömörül,¹ még magábanvéve korántsem oldja meg nemzetgazdasági szempontból a termelés organizálásának kérdését; s a gyakorlatban azt látjuk, hogy az *önkéntes* szervezés tényleg rendszerint megakad az utolsóelőtti étapeon, amennyiben versengő vállalatok százai helyett néhány hatalmas koncernt állít szembe egymással; vagy pedig legalább egy-két hatalmas outsidert hagy fenn, szemben a többi, kisebb vállalatot összefoglaló kartellel, — mindkét esetben nagyhatalmak mindennél élesebb harcának színjátékát nyújtva.

Az érdekeltség belátóbb része tehát ezt az elavult manchesteri ideológiák talajában gyökerező aggályt is elveti. Egy gépgyári igazgató a hivatkozott ankét során így ír: «Gépgyáraink létevérdéke azt kívánja, hogy a mai áldatlan viszonyok szűnjenek meg és helyükbe oly körülmények következzenek, amelyek lehetővé teszik a racionális üzemvezetést és a tömeggyártást. Hogy gyáraink ezt a mul-ton okulva szabad elhatározásukból kifolyólag megtegyék-e, arra, sajnos, igennel nem felelhetünk; *hogya erre felsőbb helyről kényszerítve nem lesznek, a megegyezés kétséges volna*, bár erre, amint már előbb is említettük, föltétlenül szükség van.» A vas- és fémipar egy képviselője pedig többek közt így nyilatkozik: . . . «Az egyes vállalatok individuális elhatározása helyébe igenis be kell iktatni *az összeségnek magasabbrendű akaratát*, amely azonban végeredményében észszerűbb, mert az összeségen át az egyes vállalkozók érdekét szolgálja.» Sőt akadt az ipari érdekeltség körében olyan kivételesen nagy perspektívájú felfogás is, (a báró Kornfeld Mórícé,) mely annak a megértésnek magaslatára tudott helyezkedni, hogy az iparnak tervbevett megszervezése nem egyszerű átmenetgazdasági expediens, hanem logikus velejárója a gazdasági szellem gyökeres megváltozásának, s mint ilyen egy magasabbrendű gazdálkodási elvet van hivatva megtestesíteni. (L. a GYOSZ. májusi ankétján való felszólalását.)

Az állami kényszert tehát, mint a fenti idézetek összevetése mutatja, maga a kényszerítendő ipar sem tekinti kívülről betolakodó idegen erőnek, hanem a természetes fejlődés és

¹ «Je leistungs- und entwicklungsfähiger das einzelne Werk ist, desto schwerer lässt es sich kartellieren.» (Kestner id. m. 18. old.) — Épen ezért szokott a kartellek outsider-elleni harca oly nehéz lenni.

szükségyszerűségek irányában ható oly tényezőnek, mely a közérdekű rendszabályok érvényrejutását egyes kivételes érdekek ellenhatásától autoritativ alapon függetleníteni, mentesíteni akarja.

Talán nem volt felesleges a fenti néhány szemelvény az ipari érdekeltség állásfoglalását feltüntető nyilatkozatokból, mert épenséggel nem mellékes tényező az új rend prognózisának felállításában, hogy az érdekelt tényezők bizalommal, szimpátiával fogadják-e azt s nem tartanak-e különösen attól sem, hogy az egyéniség elmerül, az egyéni *iniciativa* háttérbe szorul a közszempontok dominálását érvényrejuttató új rend mellett? Erre a félelemre valóban nincs is ok. Hiszen az *állam* szerepe, mihelyt a szövetség megvan, kimerül az ellenőrzésben, s bizonyos többé-kevésbé ezelőtt is államiaknak vallott közgazgatási funkciókban. Maga a *Szövetség* inkább kerülhetne még abba a helyzetbe, hogy tagjainak iniciatíváját abszorbeálja, s a szabad verseny stimulusának kiküszöbölésével az egyéni találmányosságnak, ambiciónak célját vegye, kedvét szegje. De ezzel az aggodalommal is szembenáll az a tapasztalat, hogy még tisztán és kizárólag közcélú intézmények funkcionáriusai-ban sem hiányzik az iniciativa és leleményesség; hiszen valóban igen cinikus világfelfogás mellett lehetne csak feltételezni, hogy minden haladásnak, minden módszerbeli javulásnak, minden reformnak, kizárólag szerzőjének egyéni haszna képezné stimulusát, kútforrását. Nemcsak a tudományos kutatás terén érvényesülő évszázados tapasztalatok mondanak ennek ellent (és az ipari haladás terén is ma már a szigorúan tudományos — géptechnikai, üzemtechnikai stb. — munkának van döntő befolyása), de a gazdasági élet közvetlen példájából merített az a megfontolás is, hogy hiszen már a gazdasági szervezettség mai — a részvénytársasági formára bázisozott — étapején is a tulajdonképeni vezetés nem a közvetlen érdekeltség, hanem egy hivatalnoki testület vállain nyugszik, melyet a gondjaira bízott nagy érdekekhez rendszerint csak kis részben és közvetett módon fűznek személyi érdekek; anélkül, hogy azért bárkinek eszébe jutna, a részvénytársaságot — a múlt évtizedek óriási technikai fejlődésének ez organizatórius keretét — az egyéni találmányosságot megölő, a fejlődést gátló alakulatnak minősíteni! Miként a múlt generáció gazdasági életének műhelyében kiforrott a részvénytársasági vezető típusa, úgy fogja

az új idők új szükséglete megnevelni a maga céljaira a gazdasági vezérnek új generációját, ki az egyes üzemek izolált érdekei fölött állva, egy egész iparág, egy egész iparcsoport érdekeinek birodalmát tekinti át s vallja magáénak, és fölötte áll annak a kezdet stádiumában még szükségszerűleg fel-felbukkanó aggálynak, hogy egy hatalmas gazdasági komplexus önkormányzatának vezető pozíciójába korábbi, szűkebb tevékenységéből adódó, tudatalattian is tovább működő egyéni szempontokat, egyéni érdekek felé hajló elfogultságokat visz magával. — A történelmi kialakulás vázolt menetében Rathenau helyesen ismeri fel az «Entpersönlichung des Unternehmens» alapvető processzusát, mint amely a «személyi kérdés» gondjától a gazdasági rend új alakulása tekintetében eleve felment bennünket.

Ami pedig azt illeti, hogy a verseny maguk az egyes személytelen *vállalatok* közt tényleg erősen korlátozódni fog: ez ismét csak örvendetes, nem pedig aggályos tünet a produkció hatékonysága szempontjából. Az egymást irtó küzdelemnek nemcsak anyagi terhei, de élő munkaenergiát emésztő gondjai helyett komolyabb, az ambíciók kifejtésére méltóbb feladatok, a produktivitás fokozását kizárólagosan szem előtt tartó, nemesebb versengés nyomulhat előtérbe. Rathenau összehasonlíthatatlan eréjű, színesen megvilágító nyelvezetén szólva ismét: «Man wolle doch nicht die Wettkämpfe einzelner Firmen um ein beschränktes inneres Handelsgebiet zum Massstab der Wirtschaftsstärke nehmen: wenn zwei Pillenfabrikanten sich bekämpfen, der eine zwei, der andere eine Million für jährliche Reklame ausgibt, der eine hundert, der andere fünfzig Reisende loslässt, der eine mit tausend, der andere mit fünfhundert Plakaten die deutsche Landschaft schändet; wenn dann der eine den anderen mit einem inländischen Mehrabsatz von fünf Millionen Schachteln schlägt, so sind weder die Pillen besser, noch die Menschen gesünder, noch die deutsche Wirtschaft stärker geworden; und da im nächsten Jahr der Unterlegene den Sieger schlagen wird, hätten beide besser getan, sich zu verständigen, als auf unserem Rücken den Kampf der Tüchtigkeit und Erfindungskraft auszufechten.»¹

A gazdasági verseny mai rendjének előnyeit féltő aggoda-

¹ Die neue Wirtschaft, 73. sk. old.

lom mellett a *második* aggály a *kereskedelem* speciális érdekeinek szempontjából, s maga a kereskedelmi érdekelttség köréből, indul ki. A kereskedelem helyes elbérzettel sejtí, hogy az ipar szervezkedése, midőn a versengő minták százai helyébe egyes norináltípusokat fog állítani, már ezzel magábanvéve is szűkíti a kereskedelem érvényesülési lehetőségeit; egészen eltekintve attól, hogy a hatalmasan organizált ipar nem lesz hajlandó a termelvények árának jelentős részét a kereskedelemnek átengedni, hanem a versenymentes és így könnyen dominálható piacon közvetlenül maga fog, esetleg külön e célra alakítandó közös értékesítő üzleti szervei útján, megjelenni. A kereskedelmi érdekelttség helyes politikája azonban nézetem szerint a dolgok ilyen természetszerű alakulásával szemben nem az oppozíció, hanem csak az alkalmazkodás lehet; nem meddő erőfeszítések az ár ellen, melynek medrét a legalapvetőbb közérdekek vájták, hanem bekapcsolódás az események sodrába, azok erőinek saját céljai szolgálatában való értékesítése. A kereskedelem megtarthatja létjogosultságát és egzisztenciális lehetőségeit az ipar organizáltsága mellett is, ha maga is kiküszöböli saját testéből az improduktivitás elemeit, ha a *fölösleges láncszemeket kikapcsolja* és minden erejét az elosztási folyamat minél praktikusabb, minél gazdaságosabb irányítására koncentrálja. Ebben az esetben az ipar rendszerint előnyben fogja részesíteni a piacon régóta otthonos, annak igényeit jól ismerő kereskedelem szervezetét egy saját erőforrásaiból ujonnan létesítendő közvetítő, elosztó szervvel szemben, melynek a szükséges elosztó hálózatot, a piaci összeköttetéseket és ismereteket előbb magának kellene megszereznie. Azok az okok azonban, melyek az iparban a versenymentes szervezés mellett szólnak, a kereskedelemben is a kényszerszindikátust teszik a gazdaságosság maximuma elérésének előfeltételévé, s így valószínűleg a kényszerszindikálási akció programja — egyelőre legalább a nagykereskedelemre való kihatással — rövidesen ily irányban kell majd, hogy bővüljön. Németországban is a fejlődés iránya ezt az utat vette; a cipőkényszerszindikátus mellett például újabban megalakult a *cipő-árú nagykereskedelemnek* megfelelő organizációja is.² De nálunk is mutatkozik már példája annak, hogy a kényszert be sem várva, a kereskedelem alkalmazkodni igyekszik az új helyzethez: a

² Beckerath id. m. 39. old.

papíripar kényszerszindikálásának elrendelése után a papírnagykereskedők országos szövetségbe tömörültek, mely a papíripari szövetségben is képviselőt kért magának.

Az autonóm alapon, de állami kényszerrel és ellenőrzéssel szervezett gazdasági élet hatalmas konstrukciója bontakozik ki e perspektívákból. Az egyes iparágak és iparcsoportok esetleg kétemeletesen konstruált hatalmas építménye, mellette a kereskedelem hasonlóan szilárd szerkezetű épülete, s mind e fölé építve a nagy nyersanyagellátó és külkereskedelmi, érdekelttségi közeli intézőszerv.

Állami kényszerről és állami ellenőrzésről volt szó az eddigiekben. De az állam a további kiépítés során szükség-szerűleg még egy harmadik szerepkört is fog magának vindikálni a nemzeti termelés körül: termelőként maga is be fog állni a magángazdaságok sorába, saját gazdasági szükségleteinek fedezése végett. Az *államgazdaság* rendszerének nem kevésbé radikális átalakulását fogja ez jelenteni, mint amennyire maguk a kényszerszindikátusok a *magángazdaság* egész jogrendjének alapvető átalakulását jelentik. A *szükségyszerűleg* mindig fogyasztás- és így közvetve termelésellenes eddigi adórendszer oly korszakban, midőn a termelés fokozása a legfőbb állami cél, még akkor sem volna fentartható, ha általa a háború mérhetetlen financiai terhei tényleg letörleszthetők volnának. *Kuczynski* becslése, mely csak 1917 őszéig a német hadiközlés törlesztéséhez szükséges annuitást a nemzetjövdelem egyharmadára értékelte,¹ nagyjából feltehetőleg a mi viszonyainkra is alkalmazást nyerhet. Számszerű adatokkal való operálás helyett, mely az adott viszonyok közt úgyis igen prekárius értékű kombináció lehetne csupán, vegyük egyszerűen csak ezt a megközelítő arányt kiindulási pontul. Nyilvánvaló, hogy míg egyfelől a kisebb jövedelmek ily horribilis megterhelést nem bírnának el, másfelől épen a nagyobb, az átlagosnál is magasabb kulccsal megadóztatandó jövedelmek jórészt újabb investíciók céljaira szolgálván, túlnyomó részüknek adó fejében — bárminő közvetlen vagy közvetett címen — való elvonása szintén a termelés megbénítására, a helyreállítás művének megakasztására vezetne. Az újabb időben «radikális megoldás» gyanánt kísértő vagyon-

¹ Unsere Finanzen nach dem Kriege, von Dr. R. Kuczynski, Direktor d. statist. Amts d. Stadt Berlin-Schöneberg.

adó szintén a termelés erőforrásait támadná meg elsősorban s az amúgy is meggyengült nemzeti produkció gyökereit veszélyeztetné. De még ha elméletben mindettől el is akarnánk, amint-hogy nem lehet, tekinteni, a gyakorlati kivitelnek csak pusztá ki-tervezése is eddig mindig ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy a legkörmönfontabb adómatematika, a termelés és a szociális igazságosság legéletbeyágóbb érdekeit még úgy negligálja is bár, nem képes, a maximális egyéni teherbírási viszonyok csak félig-meddig reális figyelembevétel mellett, a terheknek megfelelő bevételi összegeket akár csak a türelmes papíroson is előteremteni. Prinz Friedrich zu Löwenstein találóan (s ismét a mi viszonyainkra is mindenben alkalmazhatóan) írja: '«Nun ist gefragt worden, wie kann man es machen, trotzdem diese Last wegzufertigen... Da hat man folgende Vorschläge gemacht: Spiritusmonopol, Petroleummonopol, Getreidemonopol, Elektrizitätsmonopol, Kohlenförderungs- und Kohlenausfuhrsteuer, die Vermögenssteuer, die bis auf die teilweise Aufhebung des Eigentums hinausgeht, eine Verdoppelung der Eisenbahntarife, eine Verzehnfachung der Warenumsatzsteuer, eine Belastung aller Einfuhr und eine Vertenerung im ganzen deutschen Reich durch Verbrauchssteuern, wie man sie sich nicht schlimmer denken könnte. Und was ist mit alledem erreicht worden? Die besten Kenner und jene, die glauben, wirklich auf diese... Wegfertigung eingehen zu können, bringen es auf 4¹ Milliarden... Über den Rest ist schweigen. Es hat bis jetzt noch keiner herausbringen können, wie die zweite Hälfte zu decken ist. Kuczynski, miközben ezt a pesszimiztikus véleményt idézi és fölényes kézlegysintés kíséretében elveti, saját, egyébként jól átgondolt és kétségbevonhatatlanul kompetens tanulmányával adja épen legdöntőbb bizonyítékát annak, hogy minden, az eddigi adózási gondolatkörből vett séma csődöt mond, mihelyt ceruzával a kézben a tényleges várható eredmény kikalkulálására kerül a sor. Kuczynski 30%-os egyszeri vagyonjárulékon (Vermögensabgabe) felül (mely a hadiadósságot egy csapással redukálni volna hivatva), kisebb évi további vagyonadó, az «állam köteles részének» elmés tervezete és más hasonló különleges súlyú adónemek behozatala útján még mindig csak az

¹ Bayerischer Kurier, 1917. V. 15. száma, id. Kuczynski id. m. 31. old.

azután fennmaradó évi államteher nagyobbik felét tudná fedezni, míg 4¹ milliárd a régi, időközben azonban jórészt kiszáradt adóforrásokból (vámbevétel stb.) és közelebbről meg nem határozott monopóliumokból volna fedezendő. De itt Kuczynski is jobbnak látja már a számvetést mellőzni, s megvigasztalja magát ezzel a meglehetősen vague reménykedéssel: «Immerhin gibt es hier so viele verschiedene Möglichkeiten, die grundsätzlich annehmbar und auch ausreichend erscheinen, dass ich auf Einzelheiten nicht einzugehen brauche.»¹

A két idézet² tipikus illusztrációját nyújtja annak, hogy azok az adópolitikai egyensúlyosztikus produkciók, melyek neki-gyürköznek, hogy a semmiből valamit teremtsenek, melyek minden gazdaságossági és szociális szempont félretevéseivel, az elméleti okoskodás gyakorlati akadályokat nem ismerő szuverénitásával, vagyomból ennyit, jövedelemből annyit, — egyszerűen kiharítanak és azt mondják: ime, ennyi adót «lehet kihozni», komoly, reális értékkel nem bírnak.

Az államnak ez elégtelen adópolitikája helyébe szükség-szerűleg lépő (illetve egyelőre legalábbis kézagai kipótlására hivatott) termelői tevékenysége, egyike a legalapvetőbb, a leg-átfogóbb változásoknak, melyeket a háború az állam szerkeze-tében, finánciális alapjaiban, valószínűleg mindenütt a világon elő fog idézni. Az «államkapitalizmus» (az elnevezés nem precíz) e gondolatának lényege: az államnak a magántőkével való társu-lása, hogy így ez utóbbival karöltve vegyen részt tőkési minőségben a termelés processzusában, anélkül, hogy egyes termelési ágak mo-nopolisztikus bíráásával az üzleti alapon való termelés körét, a racionális termelőtevékenységre alig alkalmas bürokratizmus javára, szűkítse. Kis mértékben a mai pénzügyi jogelvek ke-retében is megvalósítható az ily irányban való kísérletezés: a Hadianyagértékesítő Intézet Részvénytársaság szervezetében például, vagy legújabban a «Magyar királyi selyemfonódák ha-szonbérlete részvénytársaság»-nál,³ az állam a magántőkével

¹ Id. m. 14. old.

² Szándékosan választottam németországi példákat, mert e kérdések ott — szemben nálunk egyelőre csak igen sporadikusan való megvitatá-sukkal — tényleg már most, közvetlen aktualitásukat megelőzőleg is, a lehetőség keretén belül minden oldalról szakértőileg letárgyaltaknak te-kinthetők, s így bizonyítóerejük kétségen kívül áll.

³ De kivételesen már egyes békebeli intézményeknél is megtaláljuk

való asszociálás útján kommercializálta egyes állami feladatok végrehajtását. Mindazonáltal a vegyes gazdaság e példái nem tartoznak szorosan a pénzügyi reform kérdésére. Itt inkább az állam osztozkodik saját hatáskörébe tartozó tevékenység tekin-tetében a magántőkével, hogy az illető intézményeket ilyképen a magántőke vállalkozási szellemével és alkotó erejével termé-kenyítse meg. Ezzel szemben ama nagyszabású «közgazdasági találmány», melyet egy német író a léghajóéval állít egy sorba, közvetlenül az állam haszonrészesedését — az államnak a ma-gángazdasági termelésben való részvételét — helyezi előtérbe.

Ha az állam ahelyett, hogy a vagyont, mint ilyet, vagy a jövedelmet sajátítaná ki, ehelyett *in natura* a termelő tőke egy részét foglalja le magának adó fejében, akkor, kapitalisztikus értelemben szólva, épp úgy megtermeli a lét-fenntartásához szükséges eszközöket, mint ezt polgárainak bár-melyike saját létfenntartása eszközeinek előteremtésében teszi. Ahelyett, hogy kisajátítana és ezzel improduktivitásra kár-hoztatna egy bizonyos pénzösszeget, — melynek előteremtése végett az illető adóalanyok valószínűleg termelése körét kellene szűkítenie, vagy mindenesetre jövedelme egy részé-ről lemondania, mely terhet produktumai fogyasztóira igye-keztvén áthárítani, az fogyasztás és így közvetve ismét csak termelésellenes irányban hatna — az állam meghagyja a tőkét termelő szerepükben, meghagyja csorbitatlanul ren-tabilitásuk fokát, éppen csak hogy e rentabilitás kedvezmé-nyezettjévé a kisajátított tőke erejéig közvetlenül önmagát teszi meg. Másszóval, midőn például minden részvénytársaság rész-vényeinek, mondjuk, egy negyedrészt, adó fejében kisajátítja, ezzel e vállalatok termelőképességét nem érinti, hiszen csak a részvénybirtokos személyében állt be változás; a termelő tőke s illetve az addigi termelési és értékesítési feltételek mellett elérhető jövedelmezőség azonban egy fillérrel sem csök- kent. A kisajátítás technikai kivitele, mellyel különben egyes szomszédos jogterületek, például a részvénytársasági jog szférájában is, alkalmasint nem egy módosulás fog szükség- képen karöltve járni, meghaladná e tanulmány kereteit; Rudolf

e társulás rudimentumait; pl. az Országos Központi Hitelszövetkezetben vállalt állami részesedésnél. Igaz, hogy itt szociális és gazdaságpolitikai, nem pedig fiskális megfontolások voltak az előtérben.

Goldscheid «*Staatssozialismus und Staatskapitalismus*» című eszmedús tanulmányára utalhatok e részben, ki erősen elméleti ízzel, de azért sok gyakorlatilag is hasznavehető részletet nyújtva, rendszeresen kidolgozta már az új közgazdasági találmány technikáját is csaknem minden vonatkozásban.

Ami bennünket ehelyütt különösebben érdekel, az csak ez új állami tevékenységnek a kényszerszindikátusok rendszerébe való mikénti bekapcsolódása. Az államnak, mihelyt pénzügyi szempontok arra kényszerítik, hogy az összipari termelés és elosztás processzusában érdekeltséget vállaljon, e pénzügyi momentum révén is elsődrendű közvetlen érdeke fűződik a *produktivitás* emeléséhez, melyet, mint láttuk, a kényszerszindikátusok rendszere van hivatva megalapozni. Másfelől azonban az által, hogy az állam az egyes üzemek *rentabilitásában* is közvetlenül érdekelve lesz, a kényszerszindikátusok nyomatékos garanciát nyernek arra, hogy az állam iparellenőrzési és -irányítási jogát nem egyoldalú fogyasztói politikával, közömbös távolállóként fogja gyakorolni, hanem anyagi érdekeltisége folytán a rentabilitás szempontjait sem téveszti szem elől, s amennyiben azok a produktivitás és a fogyasztói érdekek közszempontjaival csak összeférnek, szabad érvényesülést enged az erre irányuló jogos törekvésnek is. A vállalatok igazgatóságában s e révén esetleg a kényszerszindikátus intézőségében is való részvétel emellett szorosabbá és bensőbbé teszi a viszonyt az állam s a gazdasági élet egyéb tényezői között s megértőbbé az államot minden gazdasági intézkedésében.

A finansiális momentum szerepét a kényszerkartellek megítélésében mindazonáltal nem szabad túlozni, mint ahogy ezt nálunk a legtöbb szakíró teszi. Midőn például *Fellner* azt az álláspontot foglalja el, hogy «a háborús kényszerszervezetek esetleges részbeni fenntartása *csak állampénzügyi szempontból* volna indokolható, ha újabb bevételi források előteremtésének biztosítására lennének hivatva» — figyelmen kívül hagyja, hogy a kényszerszindikátusok rendszere épen csak azért és annyiban képezhet plusz «bevételi forrást» az állam részére, mert és amennyiben ez a rendszer plusz produktivitást biztosít a régi szabad verseny gazdaságával szemben. Kimondani tehát, hogy finansiális érdekből fenntartjuk ezt az új rendet, teljesen egyértelmű

¹ Id. m. 2. old.

annak kimondásával, hogy fenntartjuk produktivitasánál, gazdaságosabb voltánál fogva többtermelési érdekből, melynek a fiskális érdek csak egy mozzanata. Ezt annál inkább elmondhatjuk, mert, mint láttuk, az az «adó»-konceptió, melynek eszméje a kényszerszindikátusokéval véletlenül *párhuzamosan* fejlődött, alapjában véve nincs is szükségszerűleg a gazdasági kényszerszervezetek megvalósulásához kötve; egyik intézmény előnye per absolutum a másiktól függetlenül is érvényesülhetnek és a kettőnek kombinálása esetén a kényszerszindikátusok csak részesévé tennék az államot a nagyobb gazdasági hatékonyságukban rejlő saját inhærens közgazdasági előnyeiknek. S épen azt kell e lehetőségben, mint a gazdasági fejlődés kimagasló eredményét, — a háborúsülte minden gazdasági fejlemények közt talán a legmaradandóbb jelentőségűt — értékelnünk, hogy végre e révén a fiskus és a magángazdaság érdekei kongruens utakra találtak; az államhatalom, midőn *közjövdelmi* érdekeknek megfelelő szempontok szerint alakítólag nyúl bele a gazdasági életbe, oly rendszer inaugurálásához járul hozzá, mely egyuttal a nemzet magángazdasági tevékenységének is üdvére, nyereségévé válik.

III. FEJEZET.

A gazdasági organizáció jövőbeli perspektívái.

A történelem óráját nem lehet visszaigazítani. Vészes idők katalizmája elemi erővel sodor a felszínre új eszméket, új intézményeket, melyek békés idők méhében talán csak századok múlva értek volna meg; de egyszer világrateremve s meggyökeresedve, túlélnek a történelmi alkalmat, melynek létüket köszönik. Az új gazdasági rendet, melynek kialakulását, szerkezetét, tendenciáit az előző fejtegetésekben vizsgáltuk, ily örökségképen fogja a háború az emberiségre hagyni.

A világdulás sok fájdalmas öröksége mellett vigasztaló, reménytébresztő hagyaték... «Wir beginnen zu ahnen, dass der Krieg etwas anderes ist, als was seine wissentlichen und unwissentlichen Schöpfer sich vorstellten; dass er der Völkern auferlegt ist, nicht um die Welt aufzuteilen, sondern um Schlacken wegzuläutern; so wie einzelne ihn lange kommen sahen und voraussagten... Aus der grössten weltwirtschaftlichen Katastrophe der Geschichte können nicht die alten Haushaltnittel und Sühnopfer der Anleihen, Zölle, Steuern und Monopole uns loskaufen... Es muss den gewaltigen physischen und geistigen Kräften, die sich in Opposition und innerer Reibung verzehrten, ein Arbeitsfeld zu produktiverem Schaffen gegeben sein; derjenigen Nation allein gehört die Zukunft, die ihre Reibungsarbeit in Arbeitsleistung verwandelt, die alle ihre Zugkräfte gleichgerichtet vor den Wagen ihres Staates und ihrer Wirtschaft spannt...»

A kor egyik legnagyobb, prófétikus látású gondolkodójának, Rathenaunak szavai ezek, kinek írásai a kialakuló új gazdasági világrend mai keletkezési korának maradandó értékű dokumentumai. S ha merjük osztani optimizmusát: hogy a

háború kényszere megtanította a nemzeteket nem csak egy új gazdasági rendre, de abban egy új ideál, a gazdasági szolidaritás ideáljának megismerésére és követésére is, a szabad verseny, a «zsákmányharc romantikája» ez utolsó maradványával szemben, akkor valóban bizalommal lehetünk eltelve egy szebb korszak eljövetele iránt.

Minden ideológikus képzet szekundär jelenség. A szabad verseny mindenhatóságáról szóló tan, a korlátlan gazdasági liberalizmus nemzedékről nemzedékre átszálló eszméje, szintén nem örökérvényű, önmagáért való ideál, nem elemi törvényszerűsége alapszik; hanem keletkezése idejének szükségletei előbb gyakorlati rendszabályként valósították meg, s csak az emberi gondolkodás dogmákra hajló, jelszavak után induló természeté ruházta fel utóbb e gyakorlati célszerűségi berendezkedést az eszmei háttérrel, az eszményiség nimbuszával. A régi berendezkedésekben rejlő inhaerens konzerváló tényező, mely a történelem folyamán mindig, minden gyökeres újítás akadályául bizonyult, még egyes hatalmas egyéni érdekeknél is nehezebben megingatható alapját éppen az illető intézmény ilyen erkölcsi szólamokkal való körülbástyázottságában bírja.

A teljes gazdasági szabadság jogrendjének meg volt a maga történelmi létjogosultsága. Évezredek kötött — részben az állami felsőbbbség, részben a céhek (az akkori primitív gazdasági viszonyoknak megfelelő e lokális «kényszerszindikátusok») — irányítása alatt álló gazdálkodási rend után rövid intermezzóként vetette felszínre a technikai találmányok korszaka a korlátlan gazdasági szabadság jogrendjét. A gépipar és a tömeggyártás kialakulása számára a kapitalizmus gazdasági berendezkedéseire volt szükség, a kapitalizmus pedig a tőkegyűjtés szabadságát igényelte, melynek kellő lehetősége a kötött gazdasági rend közepette nem volt megadva. Az egyéni iniciativa, az egyéni rátermetség számára szabad utat kellett nyitni, mert az egyén gazdasági érdeke, mely a tőkegyűjtéshez fűződött, kongruált az összeség érdekével, mely a technikai haladást csak a tökeerős nagy üzemek alakulásától várhatta. A gazdasági irodalom közkeletű felfogása, mely az egyéni érdekek szabad, kiméletlen kiélésének lehetőségében látja azt a stimulust, mely a múlt század szakadatlan technikai fejlődésének hajtóerejét képezte, némi korrektúrára szorul tehát; a szabad verseny rendszere csak a lehetőségét teremtette meg a nagyobbarányú tőkekép-

zésnek, a kapitalizmus kialakulásának, de épenséggel nem volt annak maradandó életélemé. Más szóval: a kapitalizmust a szabad verseny tette lehetővé, de gyámsága alól ma már a kapitalizmus által naggyá fejlesztett termelés kinőtt és saját lábán is megáll. Sőt: a szabad versenynek az a történelmi tendenciája, hogy önmagának megsemmisítésére vezet — la concurrence tue la concurrence — már magábanvéve bizonyítéka annak, hogy a szabad verseny csak egy mesterséges ad hoc expediens volt, emelőrúd egy speciális adott helyzetből való kiségtésre, nem pedig támasztéka egy stabilizált helyzetnek; hiszen annyi életképesség sincsen e rendszerben, hogy önmagát felszínen tartsa, hanem automatikusan átcsap aránylag rövid idő múltán a maga visszájába.

Az az állapot, melyet a háború kitörése gazdasági téren talált, ilyképpen valóban már is elég távol állt a «szabad verseny» állapotától, melynek már csak az etikettjét viselte. S az emberi gondolkodás egy műhibáját jelenti hogy sokan, midőn örökérvényű tételként vallják a «szabad verseny» mindenhatóságát, nem veszik észre, hogy ez a gazdasági elv, melynek nevében a korszerű haladás ellen tiltakoznak, a gazdasági kényszer rendjének inaugurálásakor is már régen meghaladott, csak egyes csökevényekben élő rendszer volt. A termelő tőke hatalmas, antiindividualisztikus organizációi képviselték már a háború kitörésekor is a termelés rendjének alaptípusát, s miként láttuk, a szervezkedési kényszer állami szankciójának hiánya tette csak még lehetővé egyes makacsul szervezésellenes elemek szabad versenyének további fennmaradását — antiökonómikus, anarchikus elemet vive a termelés már-már kialakuló szervezettségébe, aminthogy másfelől az állami *ellenőrzés* hiánya a termelői és fogyasztói érdekek egyensúlyának stabilitását az előbbieik szervezeteinek megerősödése arányában veszélyeztette.

Míg az ipari termelés terén a szabad verseny önemésztő tendenciája vezetett ily közérdekellenes állapotokra, addig a monopóliumos koncentrációra kevésbé hajlamos kereskedelem terén, illetve annak legalább is számos ágában, az ellenkező véglétet, a szabad versenynek a teljes anarchia felé való elfajzását figyelhettük meg. Miként az *ipar* eddigi állapotának legkérdelhetlenebb kritikusa, éppen Rathenau, nem holmi iparellenes osztályérdekék exponense, hanem húsból és vérből való

nagyiparos, úgy a *kereskedelmi* szabadság kinövésének egyik legerőteljesebb ostromozója, A. C. M. Rieck, viszont izzig-vérig kereskedő, ki egy emberélet gyakorlati tapasztalatai alapján mégis hadat üzen a kommerciális élet mai jogrendjének. «Verschwendung im Handel» című tanulmánya¹ kincsesbányája a kereskedelem s különösen a kiskereskedelem terén uralkodó mai anarchikus állapotokról tanuskodó pozitív tényanyagnak. A döbbenetes beszédes erejű számok eleven légiója sorakozik fel e könyv lapjain, melyek még a régi anarchikus «rend» legelfogultabb hívét is gondolkodóba kell, hogy ejtsék az állapot tarthatatlansága tekintetében. «Ha Berlinnek csak 317 gyógytára, 20 anyakönyvi hivatala és 182 postahivatala van» — állapítja meg Rieck² — «és ha ez a szám tervszerű számítások tanúsága szerint a szükségletnek megfelel, akkor Berlinnek nincs szüksége 4294 szivarosboltra; 300 is elegendő lenne.» Az arány nálunk sem egészségesebb, ami éppen a felhozott példa tekintetében annál meglepőbb, mert speciálisan a dohánykereskedelem terén a szabad verseny nálunk tudvalevőleg nem is érvényesülhet, a trafiknyitás állami engedélyhez lévén kötve — melyet azonban az állam eddig, a tisztán magángazdasági élet uzusainak illetve abuzusainak szellemében, a leggazdaságatlanabb bőkezűséggel osztogatott. Pedig az a rendszer, mely lehetővé teszi, hogy ugyanaz a munka, mely egy-kétszáz boltban ugyanennyi ember által, kényelmesen és az áruégségre eső aránylag csekély rezsivel, tehát a lehető legolcsóbban volna lebonyolítható, ehelyett ezernyi boltban, ezernyi munkaképes férfi és nő erejét és munkaidejét, ezernyi üzlethelyiséget lekötve, tízszeres rezsivel, tehát drágán bonyolítottassék le, gazdasági értelemben véve oly erőpazarlást jelent, melyet csak a javak és munkaerők fölös bőségében úszó korszak engedhetett meg magának.

A pazarlás a legnagyobb bőség állapotában is pazarlás marad, mert a bőség mindig csak relativ, mely a pazarlás kiküszöbölésével tovább fokozható. Mindazonáltal ez a tisztán ökonómiai megfontolás, szemben a meggyökeresedett rendben rejlő konzervatív erővel, magában véve bizonyára még évtizedeken át elégtelennek bizonyult volna valamely változás létre-

¹ Jena, 1917.

² 8. old.

hozására. A szabad verseny jogrendje ugyanis, midőn magát bár még annyira is, mint ezt az ipar tekintetében láttuk, ténylegesen is felemésztette, nem állított ugyanily automatikus módon új rendet a régi helyébe. Ehhez az emberek tudatos elhatározására, tudatos cselekvésére volt illetve van ezentúl még fokozott mértékben szükség, s éppen ennek a cselekvésnek áll útjában, miként láttuk, a «szabad verseny» fikciója, s az egész hozzája tapadó eszme kör.

Láttuk azt is, hogy a háború, midőn egyfelől — a főleg-gazdálkodás közepette latens — problémát aktuálissá tette, másfelől pedig nyomban lehetővé tette a megoldást is, midőn az evolúció nehézkes és küzdelmes normális alkotmányos útjai helyébe a kormányhatalom diktátori szavát állította, véget vetett a fenti felemás állapotoknak. «Da Kriegsrecht bestand, so konnte in wenigen Monaten ein Schritt getan werden, der sonst ein Menschenalter von Verhandlungen gebraucht hätte», így interpretálja a történeteket Naumann. Kétségtelen ugyan, hogy más a háborús gazdasági viszonyok szempontja, mely az államot egy csapással urává, korlátlan irányítójává tette az addig szabad gazdaságnak; mások az — e tanulmányunk során szintén analizált — okok, melyek nem kevésbé imperatív szükségyszerűséggel írják elő a gazdasági élet kényszerszervezetének az átmeneti időben való fenntartását illetve további kiépítését; s ismét más szempontok azok, melyek a gazdasági élet ez új jogrendjének a retablirozás időszaka utáni végleges fenntartásának kérdésében figyelembe jönnek. Ámde ha helyes volt ítéletünk, mellyel az új jogrend kialakulásának okait nyomoztuk; ha igaz az, hogy nem valamely absztrakt, specifikus háborús vagy átmenetgazdasági kényszer volt az, mely a központokon keresztül a kényszerszindikátusok jogrendjének kialakulásához vezetett, hanem hogy háború és átmenet csak a háttér, mely kidomborította, előtérbe tolta a nagyobb produktív gazdasági rendszerének előnyeit és mely annak megvalósítását egyben meg is könnyítette, akkor nem csalódhatunk abban a következtetésünkben, hogy az új jogrend létjogosultsága és életképessége nincs ama történelmi fázisok időbeli határaihoz kötve, melyekhez keletkezése közvetlenül fűződik. Ha a háború és az átmenetgazdaság szűkös viszonyai tették, illetve teszik is szükségessé a nagyobb produktív rendszerének inaugurálását, ezzel még nincsen mondva, hogy a normális bőség visszatérével ismét mel-

lőzni kelljen azt s visszatérni a kisebb produktív rendszerére!

Az «átmeneti gazdaság» fogalmi tartalma ily értelemben alapos revízióra szorul. Közkeletű értelmezése szerint ugyanis az «átmeneti gazdaság» egyszerűen a hadigazdaság rendszeréről a háború előtti jogrendre való «átmenetet» jelentené, vagyis egyszerűen a hadigazdaság lefaragását. «Békegazdaság» alatt a tömegek gondolkodása még mindig csak a háború előtti béke gazdaságát képes elképzelni, ami azonban nem egyéb, mint az átlagos gondolkodásnak egy technikai fogyatékosága, mely abban áll, hogy a megszokottat «sub specie aeternitatis» tekinti és nem is tudja elképzelni, hogy tartósan más állapot is létezhessék, mint a már megszokott, régi, meggyökeresedett állapot. «Átmeneti gazdaságra» szükségünk van, mert a békekötést közvetlenül követő időknek, mint ahogy ezt a nyersanyag- és tőke-probléma taglalásánál láttuk, meg vannak a maguk speciális feladatai, melyek az egyensúlyi helyzet helyreálltával ismét tárgyitalanokká fognak válni; de átmeneti gazdaságra, mint valamely diszkontinuitást áthidaló expediensre, mint ahogy a legtöbben ezt képzelik, nincs szükségünk. A háború utáni fejlődés egy kontinuitásos folyamat lesz, és legyen is, s az «átmeneti periódus» éppen csak a fejlődés egy étappéját jelentse.

A háború kitörése cezurat jelentett a gazdasági fejlődés történetében, mert szinte átmenet nélkül vitt át egy új gazdálkodási jogrendbe; de ha e tanulmány fejtegetéseiben az igazság legcsekélyebb mértéke is meg van, úgy a háborús viszonyok megszűnte nem fog ily cezurat, nem fog az eredeti állapotra visszatérő fordulatot jelenteni, hanem csak fokozott alkalmat és lehetőséget az eddig csak alapelveiben s egyes zsenge kezdeteiben kialakult új rend teljes gyakorlati kiépítéséhez, tökéletesbbitéséhez, gazdaság-technikai, törvényi, erkölcsi kódexének megalkotásához.

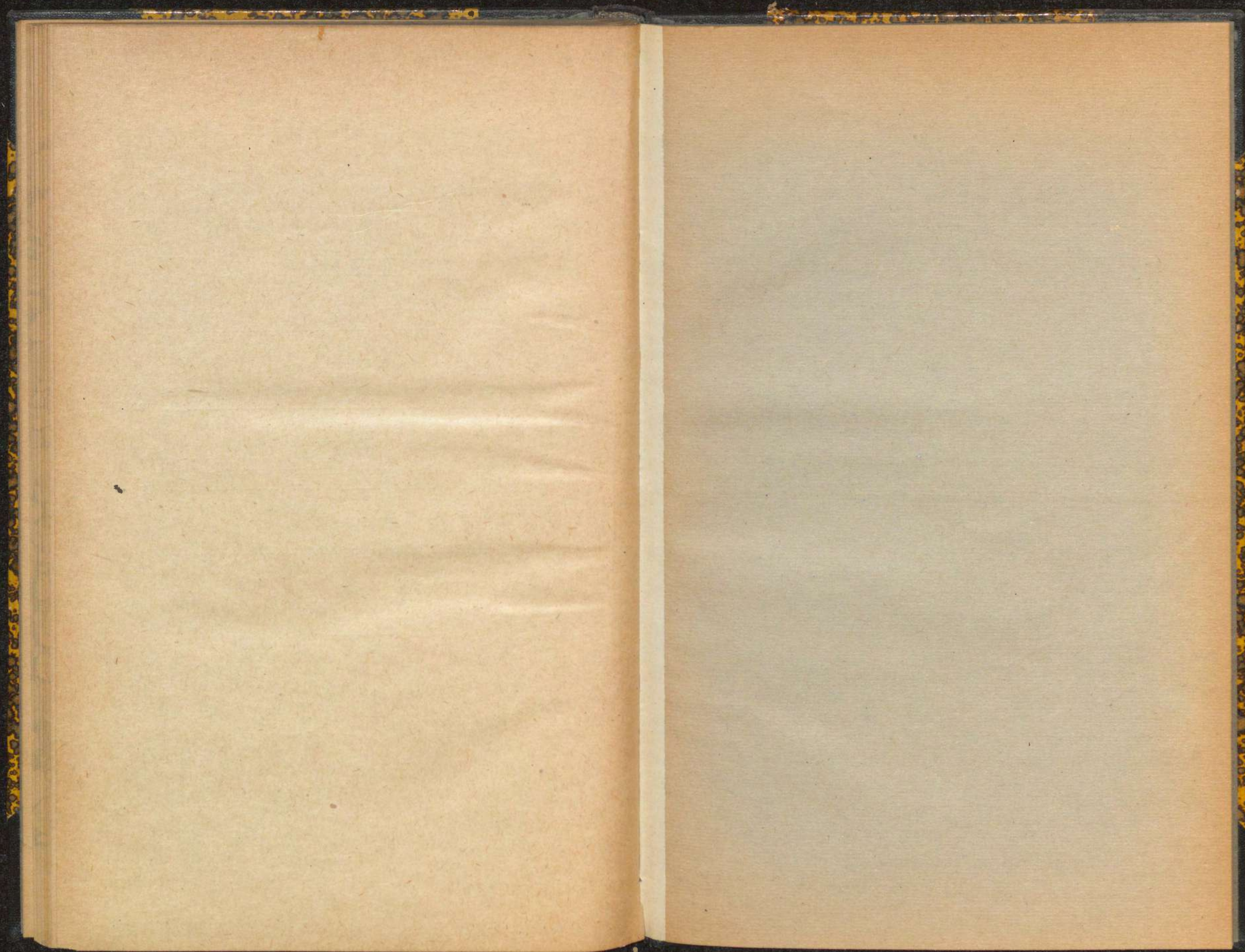
S akkor, ha csakugyan a gazdasági élet egész komplexusát az új jogrend felemelte majd arra a nivóra, ahol az, méltón nemzetfenntartó hivatásához, mindig és minden körülmények közt a köztevékenység erkölcsi attribútumaival fog ékeskedhetni: — akkor szegényebbek leszünk ugyan a gazdasági szabadoság romantikájával, de viszont gazdagabbak a gazdasági szolidaritás ideáljával. Szegényebbek leszünk egy joggal:

az erőpazarlás és -szétforgácsolás jogával, a gyengék gazdasági kiirtásának s az erők monopóliumos elzárkózásának szabadságával, de gazdagabbak egy kötelességgel: az ökonómikus termelés, a közszellemű szolidáris munka kötelességével és a gazdasági tetteinkért, miként minden közcélú ténykedésért tartozó felelősségérzet felemelő tudatával.

TARTALOM.

	Oldal
Bevezetés	5
I. Fejezet.	
A gazdasági élet állami adminisztráció alá helyezése. — Hadigazdaság: Központok	8
II. Fejezet.	
A gazdasági élet autonóm alapon való állami megszervezése. — Átmeneti gazdaság: Kényszerszindikátusok	49
III. Fejezet.	
A gazdasági organizáció jövőbeli perspektívái	104

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

1940 JAN 19.

216

100-

1971

delegatus

1902

NKE EKK KTK Kari Könyvtár

00073110

Magyarország gondolatja

Művelés

